

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९३

वे० शा० सं० रा० सरस्वतीभूषणकिंजवडेकरो-
पाह्ववामनशास्त्रिभिः कृतः

दर्शपूर्णमासप्रकाशः ।

तस्य

प्रथमो भागः १

तत्रतत्रोपयुक्तापस्तम्बसूत्ररामाण्डारप्रणीतधूर्तस्वामिभाष्यवृत्त्या
रुद्रदत्तप्रणीतसूत्रदीपिकया च संकलितः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० श्रीमदपारश्रौतस्मार्तकर्मपारावारपारीणैर्हानगल-
ग्रामनिवासिभिर्ब्रह्मश्रीरामदीक्षितैः संशोधितम् ।

तच्च

वी० ए० इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रमसुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४६

ख्रिस्ताब्दाः १९२४

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं पादोनरूपकसप्तकम् ६०१२

दर्शपूर्णमासप्रयोगसंभारस्मरणम् ।

संभारनाम	प्रयोजनम्
अग्न्यागारम्	विहाशार्थम् ।
अग्न्यायतनम्	अग्निस्थापनाद्यर्थम् ।
जायापती	कर्मानुष्ठानार्थम् ।
ऋत्विजः	याजनार्थम् ।
उदकम्	आचमनाद्यर्थम् ।
दर्भासनम्	उपवेशनार्थम् ।
पारावाः	अग्निप्रणयनाद्यर्थम् ।
दर्भाः	पवित्राद्यर्थम् ।
यज्ञियकाष्ठानि	अग्निसामिन्धनाद्यर्थम् ।
पलाशशाखा	वत्सापाकरणार्थम् ।
असिदः	दर्भाद्याहरणार्थम् ।
दर्भमुष्टयः	प्रस्तराद्यर्थम् ।
रज्जुद्वयम्	दर्भसमिद्धन्धनार्थम् ।
परिधयो बाहुमात्राः	आहवनीयपरिधानार्थम् ।
अरत्निमात्राः सामिधेय्यः	आहवनीयसमिन्धनार्थम् ।
आधारसमिद्धयम्	आधारार्थम् ।
अनूयाजसमित्	अनूयाजार्थम् ।
परिवासनशकलम्	सायंदोहप्रक्षेपार्थम् ।
सवत्साः षड् गावः	सान्नाय्यसंपादनार्थम् ।
दोग्धा	शोदोहनार्थम् ।
गोशकृत्	कुम्भीलेपनाद्यर्थम् ।
दधि	आतश्चनार्थम् ।
स्फ्यः	वैद्युद्धननादिकार्यार्थम् ।
कपालानि	पुरोडाशाधिश्रयणार्थम् ।
अग्निहोत्रहवणी	प्रोक्षणाद्यर्थम् ।
शूर्पम्	निर्वापाद्यर्थम् ।
कृष्णाजिनम्	व्रीह्यवघाताद्यर्थम् ।
शस्या	दृषदत्याधानाद्यर्थम् ।

संभारनाम

उलूखलम्
 मुसलम्
 हृष्टदुपले
 सुवः
 जुहुः
 उपभृत्
 ध्रुवा
 वेदः
 निर्वापपात्री
 आज्यस्थाली
 माशित्रहरणम्
 इडापात्रम्
 प्रणीताप्रणयनम्
 योत्रम्
 मदन्तीपात्रम्
 वेदाग्राणि
 अन्वाहार्यस्थाली
 उपवेषः
 पिष्टलेपफलीकरणपात्रम्
 कुम्भीद्वयम्
 दोहनपात्रम्
 अभिधानी निदाने च
 पिधानपात्रम्
 यजमानभागपयःपात्रम्
 यजमानभागदधिपात्रम्
 अग्नीद्भागपात्रम्

प्रयोजनम्

ग्रीह्यादिहविरावपनार्थम् ।
 अवहननार्थम् ।
 ग्रीह्यादिहविःपेषणार्थम् ।
 आज्यावदानाद्यर्थम् ।
 होमसाधनम् ।
 प्रयाजानूयाजाज्यधारणार्थम् ।
 सर्वयज्ञाद्याज्यग्रहणार्थम् ।
 वेदिसंमार्जनार्थम् ।
 निर्वापपिष्टसंवपनाद्यर्थम् ।
 आज्यनिर्वापार्थम् ।
 माशित्रावदानाद्यर्थम् ।
 इडावदानार्थम् ।
 अर्षां प्रणयनार्थम् ।
 पत्न्याः कटिबन्धनार्थम् ।
 जलतापनार्थम् ।
 पिष्टसंयवनार्थम् ।
 अन्वाहार्यचरुश्रपणार्थम् ।
 अङ्गारनिरूहणार्थम् ।
 पिष्टलेपफलीकरणस्थापनार्थम् ।
 पयःश्रपणार्थमेका । अन्या च
 सायंदोहार्थम् ।
 गौदोहनार्थम् ।
 गोबन्धनार्थमभिधानी । निदाने
 च गोः पादबन्धनार्थं वत्स-
 बन्धनार्थं च
 दधिकुम्भ्यपिधानार्थम् ।
 यजमानशुतावदानार्थम् ।
 यजमानदध्यवदानार्थम् ।
 तद्भागस्थापनार्थम् ।

संभारनाम
परिश्रयणम्

सदंशत्रयम्

कस्तम्भी

शकटः

व्रीहयः

तण्डुलाः

आज्यम्

इधमप्रत्रश्चनानि

पिण्डपितृयज्ञपात्री

शिव्यम्

अरणीद्वयम्

मन्थोपमन्थौ

चत्वार ऋत्विजः ।

येन चान्येनार्थो भवति तदपि संग्राह्यमिति यावत् ।

प्रयोजनम्

देवपत्नीयागसमये गार्हपत्य-
प्रच्छादनार्थम् ।

अङ्गारग्रहणार्थम् ।

शकटस्थापनार्थम् ।

व्रीह्यादिस्थापनार्थम् ।

पुरोडाशार्थम् ।

अन्वाहार्यचर्वार्थम् ।

होमार्थम् ।

दक्षिणाग्नावभ्याधानार्थम् ।

पिण्डपितृयज्ञियहविर्निर्वापार्थम् ।

सायंदोहकुम्भीस्थापनार्थम् ।

(उत्तरारणी, अधरारणी)

अग्निसंपादनार्थम् ।

मन्थनार्थम् ।

होता, ब्रह्मा, ~~देवता~~ जमात् ।

इति यावत्स्मरणं द०-पू०-प्र०-सं०-स्मरणम् ।

अथाऽऽपस्तम्बदर्शपूर्णमासप्रयोगः ।

यजमानः—अश्वधानदिने प्रातरग्निहोत्रं कृत्वा कृतक्षौरो विहाराद्धि-
हिरीशान्यां प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती द्विराचम्य गार्हपत्यस्य पश्चाद्भेष्या-
सीनो दर्भान्धारयमाणः पवित्रपाणिः पत्न्या सह प्राणानायम्य देशकाला-
वनुकीर्य

ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं दर्शनं यक्ष्ये ।
इति संकल्प्य (पूर्णमासेन यक्ष्ये—इति पौर्णमास्यां संकल्प्य)
विद्युदसि विद्यमे पाप्मानमृतात्सत्यमुपैमि । इत्युपस्पृश्य
अस्यां दर्शेष्ट्यामध्वर्यु त्वामहं वृणे (पूर्णमासेष्ट्याम्—इति
पूर्णमायाम्) इत्यध्वर्यु वृत्वैवमेव ब्रह्माणं होतारमाप्रीधं च वृणुयात् ।

१ पुरुषार्थयज्ञोपवीते सख्यपि दर्शपूर्णमासाङ्गतया प्राप्तं कर्मार्थं वस्त्रस्य यज्ञो-
पवीतमवश्यं संपादनीयम् । तदेवाऽऽम्नायते—“ निधीतं मनुष्याणां प्राचीनाधीतं
पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ” तै० सं० २ । ५ ।
११ । इत्यत्र “ कुरुते ” इत्यनेनोपवीतं विहितम् । भाष्यकारा अप्येतदेव
तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डीयप्रथमानुवाके बभाषिरे । “ पुरुषार्थस्य स्मृत्या
प्राप्तावपि कावर्थस्य प्राप्यभावात्पञ्चमलकारेण दर्शपूर्णमासाङ्गतया विधीयते । ”
कुरुते, इति ‘ लिङ्ये लेट् ’ पा० ३-४-७ । इति सूत्रसिद्धः । तदुक्तं
भट्टपादैः—“ पञ्चमेन लकारेण विध्यर्थश्छन्दसि स्मृतः ” तं० वा० १।३।१०।
२ अत्राऽऽचमनं तु तैत्तिरीयारण्यके श्रूयमाणमेव कार्यम् । न च तत्र श्रूयमा-
णमाचमनं ब्रह्मयज्ञप्रकरणे विद्यमानं कथमन्यत्राऽऽक्रष्टुं शक्यमिति वाच्यम् । भट्ट-
पादैरेवास्याः शङ्काया निवारितत्वात् । एवं हि ते तन्त्रवार्तिके वार्तिकयांबभूवुः ।
“ तथाऽऽचमनविधिरपि दक्षिणत उपवीथोपविश्य हस्तावत्रनिज्य त्रिराचम्य
द्विः परिमृज्य दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङ्मुख उपविश्य स्वाध्यायमधी-
यीतेति यद्यपि ब्रह्मयज्ञप्रकरणे श्रूयते तथाऽपि वेदोच्चारणसंबन्धात्तदङ्गत्वेनापि
तावज्ज्ञायमानं सर्वयज्ञानां मन्त्रवत्प्रयोगित्वात्तदङ्गं भवति ” इति । तदाचमनं
त्वेवम्—“ हस्तावत्रनिज्य, त्रिराचम्य, द्विः परिमृज्य, सकृदुपस्पृश्य, सर्व्य
पाणिं पादौ च प्रोक्ष्य, शिरः, चक्षुषीं, नासिके, श्रोत्रे, हृदयमेतानि क्रमेणऽऽकृ-
म्याप उपस्पृशेत् ” ।

अध्वर्युः—वृतोऽस्मि कर्म करिष्यामि ।

इति ब्रूयादेवमेव वृता ब्रूयुः । ततो गार्हपत्यादाहवनीयार्थं ज्वलन्तमग्निमुद्धृत्य दक्षिणाग्निं यथायोनिं प्रणीयाऽऽहवनीयं च प्रणीय विहारस्योत्तरं उपविश्य

देवां गातुविदो गातुं यज्ञाय विन्दत ।

मनसस्पातिना देवेन वाताद्यज्ञः प्रयुज्यताम् । इति जपित्वा

ममग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धानास्तनुवं पुषेम ।

महं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेम ।

इत्सहवनीयं महद्भिर्ध्नियकाष्ठैः प्रज्वालयेत् ।

यजमानः—अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मेयोभूर्य उद्यन्तमारोहति सूर्य-
महे ।

आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं श्वो यज्ञाय रमतां देव-
ताभ्यः ।

वसून् रुद्रानादित्यानिन्द्रेण सह देवताः ।

ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयत्ने मनीषया ।

इमामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टास्तान् देवान् परिगृह्णामि पूर्वः ।

१ अग्निं गृह्णामीत्यस्या ऋचः सद्यस्कालायां पौर्णमास्यां लोपः कार्यः । श्वो यज्ञायेति श्वःशब्दघटितत्वात् । ननु श्वःशब्दस्य स्थाने “ अद्य यज्ञाय रमताम् ” इति ब्रूम इति चेन्न, सूत्रकारणैवोहप्रतिषेधस्योक्तत्वात् । “ न प्रकृतावूहो विद्यते ” आप० प० सू० ३ । ४८ । सूत्रार्थः—अध्ययनविध्यधीतानां मन्त्रवाक्याणां स्वाध्यायपाठावधृतस्वरूपाणामर्थवशाद्द्रूपान्तरकरणमूहः । स प्रकृतौ न विद्यते न क्रियते । प्रकृतौ मन्त्रा यत्राभिधातुं समर्थास्तत्र नेति । विकृतिषु अद्य यज्ञायेत्यूहः कार्यः । २ इमामूर्जमित्यस्या अप्यूचः सद्यस्कालायां पौर्णमास्याममावास्यायां संनयतोऽप्यसंनयतोऽप्येवमेव लोपः कार्यः पूर्वोक्तन्यायात् । पञ्चदशीमिति लिङ्गरोधोऽपि स्पष्ट एव । यदा त्वेत्वाऽपि पञ्चदशी स्यात्तदा न लोपः । विकृतिषु तु इमामूर्जं प्रथमामित्याद्यूहः कार्यः ।

अग्निर्हव्यवाडिह तानावहत्वामावांस्य हविरिदमेषां मयि ।
इत्याहवनीयेऽन्वाधीयमाने जपित्वा ।

अन्तराग्नी पशवो देवसःसदमार्गमन् ।
तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ।
इत्यन्तराऽग्नी तिष्ठञ्जपेत् ।

अध्वर्युः—मम देवा विहवे सन्तु सर्वे इन्द्रावन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।
ममान्तरिक्षमुरुगोपमस्तु मह्यं वातः पवतां कामे अस्मिन् ।
इति गार्हपत्यं महद्भिर्धन्वितैः काष्ठैः प्रज्वालयेत् ।

यजमानः—इह प्रजा विश्वरूपा स्मन्तामग्निं गृहर्षतिमभिसंबसोनाः ।
ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ।
इह पशवो विश्वरूपा स्मन्तामग्निं गृहर्षतिमभिसंबसोनाः ।
तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ।
इति गार्हपत्यमन्वाधीयमानमुपतिष्ठेत् ।

अध्वर्युः—मयि देवा द्रविणमायजन्तां मय्याशीरस्तु मयि देवहूतिः ।
दैव्या होतारावनिषन्त पूर्वोऽरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः ।
इति दक्षिणाग्निं महद्भिर्धन्वितैः काष्ठैः प्रज्वालयेत् ।

यजमानः—अयं पितृणामग्निरवाङ्ढव्या पितृभ्य आ ।
तं पूर्वः परिगृह्णाम्यविषं नः पितुं करत् ।
इत्यन्वाहार्यपचनमन्वाधीयमानमुपस्थाय विहारस्योत्तस्त उपविश्य
इदमहमग्निज्येष्ठेभ्यो वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि ।
इदमहमिन्द्रज्येष्ठेभ्यो रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि ।
इदमहं वरुण ज्येष्ठेभ्य आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि ।
इत्यन्वाहितेषु जपेत् ।

१ पौर्णमासः हविरिदमेषां मयि, इति पौर्णमास्याम् । विकृतिषु तु आग्रयणी-
य हविः, इत्यादिनामवतीष्विष्टेषु तेन तेन नाम्नोपलक्षणां कर्मणः कार्यम् ।

अध्वयुः—इषे त्वाजं त्वां, इति पत्ताशशाखां शमीशाखां वा छित्त्वाऽप
उपस्पृश्य

इमां प्राचीमुदीचीमिपमूर्जमभिसंस्कृताम् ।

बहुपर्णामशुष्काग्रां हरामि पशुपामहम् । इति शाखामाहरेत् ।

यज्ञमानः—पर्यस्वतीरोषधयः पर्यस्वद्वीरुधां पर्यः ।

अपां पर्यसो यत्पयस्तेन मामिन्द्रं संस्मृज ॥

इत्यप आचम्य पुनः शुद्धयर्थमाचम्य, आहिताग्निरपरेणाऽऽहवनीयं
दक्षिणाऽतिक्रम्य दक्षिणेनाऽऽहवनीयमुदङ्मुखोऽवस्थाय व्रतमुपैष्यन्त्समुद्रं
मनसा ध्यात्वाऽग्नीन्देवानभिसंधाय (व्रतं समुद्रं तदुपैष्यामि, इति)

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् ।

वायो व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् ।

आदित्य व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् ।

ध्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राध्यताम् ।

इति जपित्वा

सम्राडासि व्रतपा असि व्रतपतिरसि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छक्रेयं
तेन शक्रेयं तेन राध्यासम् । इत्यादित्यमुप्रतिष्ठेत् ।

अध्वयुः—वायवंः स्थोपायदः स्व, इति तथा षडवरार्थान्वत्सानपाकृत्य

देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आष्यायध्वमघ्न्या

महेन्द्राय देवभागमूर्जस्वतीः पर्यस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा

मा वः स्तेन ईशत माऽघशंसः ॥ इति गोचराय ग्नाः प्रस्थाप्य

१ असोमयाजिनोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां च शाखाच्छेदनादिशाखोपगूहनान्तं कर्म
न कार्यं सांनाय्याभावात् ।

सोमयाजिनः पौर्णमास्यां शाखाच्छेदनादिशाखोपगूहनान्तं कर्म न कार्यम् ।
पौर्णमास्यां सांनाय्याभावात् ।

२ असोमयाजिनाऽमावास्यायां पर्यस्वतीरित्यारभ्याऽऽदित्योपस्थानान्तं कर्म “ आ-
दित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि ” इतिजपानन्तरं कार्यम् ।

शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः शतभिन्द्राय शरदो दुहानाः ।

रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु । इति प्रस्थिता अनुमन्त्र्य

ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात् बह्वीः । इति यजमानगृहानभ्येत्य

यजमानस्य पशून्पाहि, इति पुरस्तात्प्रतीचीं पश्चात्प्राचीं वा शाखामुपगृह्य
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे ।

इत्युत्तरेण गार्हपत्यं निहितमसिदमश्वपशुं वाऽऽदाय

यज्ञस्य घोषदसि, इति गार्हपत्यमभिमन्त्र्य

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः ।

इति गार्हपत्येऽसिदं प्रतितप्यासिदं कमण्डलुं चाऽऽदाय

भेयमंगादिषणा बर्हिरच्छ मनुना कृता स्वधया वितृष्टा त आर्चहन्ति

कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासदे । उर्वन्तरिक्षमन्विहि ।

इति प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रव्रज्य यतः कुतश्चिदर्भमयं बर्हिराहरेत्तद्यथा—

१ महेन्द्रयाजिनोऽपि शतं महेन्द्रायेति न वक्तव्यम् । शतसंवत्सरसंबन्धिः
दोहनाभिधानेनाऽऽवर्तमानप्रयोगनिर्देशस्यासमवेताभिधायित्वात् । २ अनसोऽ-
ग्न्यागारस्य वाऽप्रत्यगग्राम् । ३ अनसः पुरस्तादग्न्यागारस्य वा परतो वा प्रागग्राम् ।
४ अश्वपर्शोः प्रतितपनं नास्ति । न पशुमिति सूत्रात् १ । ३ । ४ । आ० श्रौ० सू०
५ मन्त्रपूर्वकमेव सर्वं बर्हिराहर्तव्यम् । इति मुख्यः पक्षः । गौणपक्षस्तु
यत्र यत्र मन्त्रपूर्वकक्रियाया असंभवस्तत्र तत्र लौकिकरीत्या तां क्रियां संपाद्य
पश्चान्मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति । संभवन्ती क्रियाऽपि तत्र कार्या । तथा हि
संस्कृतं द्रव्यं यज्ञियं भवति । तथा च भारद्वाजोऽप्याह—“ छिन्ने छेदनमन्त्रा
लूने लवनमन्त्रा दुग्धे दोहनमन्त्राः पिष्टे पेषणमन्त्राः, इति । कात्यायनोऽपीम-
मेवार्थं कल्पयांत्रभव—“ खातलूनच्छिन्नावहतापिष्टदुग्धदग्धेषु यजुष्क्रियासंभवात् ”

कर्कः—सूत्रार्थस्तु खाते यूपावटे, लूने बर्हिषि, छिन्ने यूपे, अवहतेषु व्रीहिषु,
पिष्टेषु तण्डुलेषु, दुग्धे पयसि दग्धे महावीरे । तत्र यजुष्क्रिया, कुत एतद्द्वारा-
भावात् । क्रियाद्वारको मन्त्र इति । एतच्चासंभवविषय एव द्रष्टव्यम् ।

याज्ञिकाः—एतेषु यूपावटादिषु लोकसिद्धेष्वपि गृहीतेष्वपि यजुष्क्रिया यजु-
र्युक्ता क्रिया यथाकथंचित्कर्तव्या । कुतः ? संभवात् । संभवति हि यथा-
कथंचियजुष्क्रिया । अथवा, असंभवादिति सूत्रच्छेदः । अन्यस्याः क्रियायाः कर्त-
मध्येऽसंभवात् । यदा च पशौ यूपाहरणार्थं संनिवृष्टेऽलाभादेशान्तरे विप्र-
कृष्टे गम्यते तदा प्रधानकालविरोधो भवति यदा चैकदीक्षापक्षस्तदा महावीरोखा-
दिकमेकेनाह्ना निष्पादयितुं न शक्यत इत्याहुः ।

दे॒वानां॑ परि॒षूत॑न्सि॒ वर्ष॑वृ॒द्धम॑सि, इति यावदलं परिगृह्य
 अतिसृष्टो गवां भागः । इत्येकां द्वे तिस्रो का नाडीरुत्सृज्याप उप-
 स्पृश्य, इदं देवानाम्, इति परिगृहीतानभिमृश्य
 इदं पशूनाम्, इत्यतिसृष्टानभिमृश्य
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
 बर्हिर्देवसदनमारभे । इति विश्वाखेषु दर्भान् सःस्पृश्य
 दे॒व॒र्हिर्मा॑ त्वाऽन्व॒ङ्मा॑ तिर्यक्, इति सव्यहस्तेन बर्हिर्गृहीत्वा
 पर्व॑ ते राध्यासम्, इत्यसिदं पर्वण्यधिनिधाय
 आ॒च्छे॒त्ता॒ ते॒ मा रि॑षम्, इति संनखं मुष्टिं लुत्वाऽप उपस्पृश्य
 पृथिव्याः संपृचः पाहि, इत्यनघो निदध्यात् । स प्रस्तरः । देवत्या
 त्वेत्यादि पृथिव्याः संपृचः पाहीत्यन्तं त्रिरावर्तयेत् । तदेकं निधनमेकं
 त्रीणि निधनानि लुत्वा

दे॒व॒र्हिः॑ श॒त॒व॒ल्शं॑ विरो॒ह, इत्यालवानभिमृश्य
 स॒हस्र॑वल्शा वि वयं रुहेम, इत्यात्मानं प्रत्यभिमृश्याप उपस्पृश्या
 अदि॒त्यै॒ रास्त्रा॑ऽसि इति शुल्बं कृत्वा
 अयुपिता योनिः, इति प्रतिसदध्याद्देवं त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्बं
 कृत्वा

अदि॒त्यै॒ रास्त्रा॑ऽसि, इत्युदगग्रं वितत्य
 सु॒संभृ॑तां त्वाः संभ॑राभि, तस्मिन्निधनानि संभृत्य प्रतिनिधनं
 मन्त्रमावर्तयित्वा

अलुभिता योनिः, इत्युत्तमे निधने प्रस्तस्मत्याधाय
 इन्द्राण्यै संनहनम्, इति संनह्य
 पूषा ते ग्रन्थिं ग्रन्थात्, इति ग्रन्थिं कृत्वा
 स ते माऽऽस्थात्, इति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं पश्चात्प्राञ्चं वा ग्रन्थिमुपगूह्य
 आपस्त्वामश्विनौ त्वामृषयः सप्त मामृजुः ।
 बर्हिः सूर्यस्य रश्मिभिरुषसां केतमारभे । इति बर्हिरालम्ब्य

इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे, इत्युदादाय
 बृहस्पतेर्मूर्धना हरामि, इति शीर्ष्णि अधिनिधाय
 प्रेयमंगाद्विषणा बहिरच्छ मनुना कृता स्वधया वितष्टा त आर्व-
 हन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह बहिरासदे । उर्वन्तरिक्ष-
 मन्विहि । इति प्रत्येय

अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामि, इत्यन्तर्वेदि परिधिदेशेऽनधः
 सादयित्वा षो षा मा ह्या प्रौ. ३१ तं प म २-पत्नी :

याजमानि बहिरसि देवंगमम्, इत्यासन्नमभिमन्त्र्य
 देवंगममसि, इति यथोपसादनकाले प्राचीनमुपसादयितुं योग्यं भवे-
 त्थाऽनधो निधाय तूष्णीं दर्भदेशं गत्वा
 या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा
 तासां पर्व राध्यासं परिस्तरमाहरन् ।
 इति परिस्तरणमुष्टिमाहृत्य पर्वण्यसिदमधिनिधाय
 अपां मेध्यं यज्ञियं सदेवं शिवमस्तु मे
 आच्छेत्ता वो मा रिषं जीवानि शरदः शतम् । इति च्छिवाऽप

उपस्पृश्य

अपरिमितानां परिमिताः संनह्ये सुकृताय कम् ।
 एनो मा नि गां कतमच्च नाहं पुनरुत्थाय बहुला भवन्तु ।
 इति संनह्य तूष्णीं परिभोजनीयार्थान्दर्भानुलपराज्यार्थाश्च च्छिवाऽप उप-
 स्पृश्य संनह्याऽऽहृत्य निधाय त्रिधातु पञ्चधातु वा तूष्णीं शुक्लं कृत्वा
 अदित्यै रास्ताऽसि इत्युदगग्रं वितस्य

१ एतस्मिन्समये पौर्णमास्यां सोमयाजिनाऽसोमयाजिना च पदस्वती-
 रित्यारभ्याऽऽदित्योपस्थानान्तं कार्यम् । प्रयोगस्तु प्राक्प्रादर्श्येव । २ असिदाधिनि-
 धानं राध्यासमिति पदोच्चारणानुपदमेव कार्यम् । तल्लिङ्गाभिधाने क्रियानुष्ठानमिति
 हेतुः सर्वत्रात्रोह्यः । ३ आच्छेत्ता, इति पदोच्चारणानुपदमेवाऽऽच्छेदनं कार्यम् ।
 ४ संनह्य इति पदोच्चारणानुपदमेव संनहनं कार्यम् ।

खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुमिधमं तूष्णीं छित्वाऽप उपस्पृश्य
यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविंशस्त्वं वनस्पतीन् ।

ततस्त्वाभेकविंशतिधा संभरामि सुसंभृता ।

त्रीन्परिधींस्तिस्रः समिधो यज्ञार्थुरनुसंचरान् ।

उपवेषं मेक्षणं धृष्टिं संभरामि सुसंभृता ” इति शुक्ल इहम्

संभृत्य

कृष्णोऽस्याखरेष्ठो देव पुरश्चर सध्यासं त्वा

इति संनह्यपुरस्ताद्भ्रत्यञ्चं पश्चात्प्राञ्चं वा प्रन्थिमुपगुह्यानधो निधायेधम-
प्रत्रश्चनानि च पूर्वं बर्हिःस्थापिते देशे निधाय

त्वया वेदिं विद्विदुः पृथिवीं त्वया यज्ञो जायते विश्वदानिः ।

अच्छिद्रं यज्ञमन्त्रेभि विद्वान्त्वया होता संतनोत्यर्धमासान् ।

दर्भाणां वत्सजान्वाकृतिं धान्यावपनार्थं तृणपुञ्जसंनिवेशविशेषकृतिः

वा त्रिवृच्छिरसं वा वेदं कृत्वा शुक्लात्प्रादेशे परिवास्याप उपस्पृश्य वेदप-
रिवासनानि निधाय देवस्य त्वेत्यादि प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वाऽन्तर्वेदि
शाखायाः पलाशान्यसर्वाणि प्रशत्य मूलतः शाखां परिवास्य

उपवेषोऽसि यज्ञाय त्वां परिवेषमधारयन् ।

इन्द्राय हविः कृण्वन्तः शिवः शग्मो भवासि नः । इत्युपवेषं

कृत्वा तृतीयस्थे दिवो गायत्रिया सोम आभृतः

सोमपीथाय संनयितुं वकल मन्तरमाददे ।

१ सोमयाजिनोऽसोमयाजिनश्च पौर्णमास्यां तु वेदपरिवासननिधानानन्तरं यस्य
कस्य चिद्यज्ञियकाष्टस्य मन्त्रेणोपवेषः कार्यः । वेदिकरणं तु यथाप्रयोगशास्त्रमग्रे
वक्ष्यते । अन्तर्वेदि शाखाया इत्यारभ्य हव्यशोधन इति यजमानानुमन्त्रणान्तं
कर्म नास्ति । सांन्याभावात् । २ असोमयाजिनोऽमात्रास्यायां ‘ प्रागुत्तरात्परि-
ग्राहाद्वेदिकर्म कृत्वा यस्य कस्यचिद्यज्ञियकाष्टस्य मन्त्रेणोपवेषः कार्यः । अन्तर्वेदि
शाखाया इत्यारभ्य हव्यशोधन इत्यन्तं यजमानानुमन्त्रणान्तं कर्म नास्ति ।

इति परिषासनशकलमादाय प्रज्ञातं मिधाय त्रिवृद्धर्ममयं पवित्रं कृत्वा
घसूनां पवित्रमसि शतधारं घसूनां पवित्रमसि सहस्रधारम् ।

इति शाखाया मूले दर्भाणां मूलानि शाखाया अग्रे दर्भाणामप्राणि
विना ग्रन्थि लङ्गयेत् ।

यजमानः—त्रिवृत्पलाशे दर्भं इर्यान्प्रादेशसंमितः ।

यज्ञे पवित्रं पोतृतमं पयो हव्यं करोतु मे ।

इमौ प्राणापानौ यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः ।

आप्याययन्तौ संचरतां पवित्रे हव्यशोधने ।

इति शाखापवित्रयोः सङ्गे क्रियमाणेऽनुमन्त्रयेत् । समूहन्त्यग्न्यगारमुप-
लिप्यन्त्यायतनानि अलं कुर्वाते यजमानः पत्नी च नवे सांनाय्यकुम्भ्यौ
यावच्छर्करं गामयेनाऽऽलिप्ते भवतः ।

इत्यन्वाधानम् ।

अमावास्यायामपराह्ण आश्वलानीयैरग्निहोत्रचन्द्रिकायां प्रदर्शितरीत्याऽनु-
ष्ठेयः पिण्डपितृयज्ञः । एवमेवाऽऽपस्तम्बीयैरपि स्वसूत्रानुसारम् । ततो
भोजनममाषममाꣳ समाज्येनाश्रीयार्ता तदभावे दध्ना पयसा वा । तिलवर्जं
सर्वं कौषीधान्यवर्जम् ।

यजमानः—पर्यस्वतीरोषधयः पर्यस्वद्वीरुधां पर्यः ।

१ पवित्रपलाशयोरभिधानपक्षे शमीशाखायां निवृत्तिः । पयासि चरुं दधनि च ह-
मिति तदुभयप्राधान्यात् । इमौ पर्णं च दर्भं च देवानाꣳ हव्यशोधनौ, इति
पवित्राभिधानादनिवृत्तिर्वा । पलाशे दर्भं इति पलाशस्याधिकरणत्वेन निर्देशा-
त्पवित्रपरत्वान्मन्त्रस्यानिवृत्तिः । इत्युभयथा विदुषां प्रवृत्तेः सत्त्वान्निवृत्त्यनिवृत्त्यो-
र्विकल्प एव रमणीयः । वयं तु यथापरम्परमनुष्ठेयमिति वदामः । एतेन तृतीयस्यै
दिवो, इमौ पर्णं चेत्यादयोऽपि व्याख्याता वेदितव्याः ।

२ समूहन्तीति बहुवचने चोदिते यजमानः पत्नी च प्रवृत्ते कर्मणि अध्वर्योः
सहायभूतौ । अलंकरणमायतनानां नाऽऽत्मनोः कुर्वाते इत्यात्मनेपददर्शनात् ।
आदधीयातामिति दर्शनादग्निसमवेतत्वेऽप्याधानस्य ।

३ सोमयाजिनोऽसौमयाजिनश्च पौर्णमास्याम् । अमावास्यायामसौमयाजिनश्च
नवे सांनाय्येत्यादिकुम्भीसंस्कारो नास्ति । सांनाय्याभावात् ।

अपां पर्यसो यत्पयस्तेन मामिन्द्र सःसृज ।

प्राणाय स्वाहा । इति प्राणाग्निहोत्रकाले प्रथमं ग्रासं भक्षयेत् ।

पत्न्यपि प्रथमग्रासं पयस्वतीति मन्त्रेण भक्षयेत् । यवाग्वा पयसा वा स्वयं यजमानः पर्वण्यग्निहोत्रं जुहुयात् । अग्निहोत्रोच्छेषणमातञ्जनार्थं निदध्यात् ।

नास्यैताः रात्रिं कुमाराश्च न पयसो लभन्ते । हुते सायमाग्निहोत्रे सायंदोहं दोहयेत् ।

अध्वर्युः—आहवनीयं परिस्तीर्य सांनार्यपात्राणि प्रक्षाल्योत्तरेणाऽऽहवनीयं दर्भान्सस्तीर्य

कुम्भीः शस्त्रापवित्रम्, अभिधानीं विदाने, दारुपात्रं दोहनम-
यस्पात्रं दारुपात्रं वा पिधानार्थम्, अग्निहोत्रहवणीमुपवेषम्, पर्ण-
वल्कं च तृणं चेति द्वंद्वं व्यञ्चि पात्राणि प्रयुज्य समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ
प्रादेशमात्रौ पवित्रे कृत्वा

पवित्रे स्थो वैष्णवी वायुर्वा मनसा पुनातु ।

इति तृणं काष्ठं वाऽन्तर्धाय (दर्भयोर्दात्रस्य च मध्ये कृत्वा) तेन सह
च्छित्त्वा (नखेन न च्छिन्द्यात्, न नखेनेति सूत्रात्) ।

विष्णोर्मनसा पूते स्थः ।

इत्यद्विरनुमृज्य तत्पवित्रान्तर्हितायामग्निहोत्रहवण्यामप आनीयोदगग्राभ्यां
पवित्राभ्याम्—

देवो वः सवितोत्पुनातु, इति प्रथममुत्पूय

अच्छिद्रेण पवित्रेण, इति द्वितीयमुत्पूय

वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः, इति तृतीयमुत्पूय

आपो देवीरग्रेपुत्रो अग्रेगुत्रोऽग्रं इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं
धत्त युष्मानिन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्यं युयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यं

१ संनयतो यजमानस्य तु यवाग्त्रैव होमः । न पयसा । एवं व्यवस्थित-
विकल्पोऽयम् । विवृतोऽयं विषयो भाष्यवृत्तौ प्रथमे प्रश्ने एकादशकण्डिकासूत्रे ।

प्रोक्षिताः स्थ । इत्यभिमन्त्र्योत्तानानि पात्राणि पर्यावर्त्य
शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यार्यै ।

इति सपवित्रेण पाणिना सर्वाभिरङ्घ्रिः प्रोक्ष्य सकृन्मन्त्रेण द्विस्तू-
ष्णीम्, प्रज्ञाते पवित्रे निदध्यात् ।

यजमानः—आपो देवीः शुद्धाः स्थेमा पात्राणि शुन्धत ।

उपातङ्क्योय देवानां पर्णवल्कमुत शुन्धत । •

देवेन सवित्रोत्पूता वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः ।

गां दौहपवित्रे रज्जुं सर्वा पात्राणि शुन्धत । •

इति प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्त्र्य

एता आचरन्ति मधुमद्बुहोनाः प्रजावतीर्यशसो विश्वरूपाः ।

बह्वीर्भवंतीरुपजायमाना इह व इन्द्रो रमयतु गावः ।

इति गा आयतीः प्रतीक्षेत ।

अध्वर्युः—निष्टप्तं रक्षो निष्टप्तोऽघशंसः । इत्याहवनीये सांन्नाथ्यपा-
त्राणि प्रतितप्य

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छ, इत्युपवेषमादाय

निरूढं जन्यं भयं निरूढाः सेना अभीत्वरीः ।

इत्याहवनीयादुदीचोऽङ्गारान्ना(ना)हवनी[या]यतन एव निरूढ

मातरिष्वनो घर्मोऽसि द्यौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि

परमेण धाम्ना दृं ह्रस्व मा ह्वाः । तेषु कुम्भीमधिप्रित्य

भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्व, इति प्रदक्षिणमङ्गारैः पर्यूह्य

वसूनां पवित्रमसि शतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारम् ।

इति तस्यां कुम्भ्यां प्रागप्रं शाखापवित्रमत्याधाय कुम्भीमन्वारभ्य वाचं
नियम्य पवित्रं वा धारयन्स्यात् ।

दोग्धा—अदित्यै रास्नाऽसि, इत्यभिधानीमाददीत ।

यजमानः—त्रयस्त्रिंशोऽसि तन्तूनां पवित्रेण सहाऽऽर्गोहि ।

शिवेयं रज्जुराभिधान्यैर्घ्न्यामुपसेवताम् ।

दोग्धा—पूषाऽसि, इति वत्सं बध्नीयात् ।

अध्वर्युः—उपसृष्टां मे प्रब्रूतात् । इति दोग्धारं संप्रैषं दद्यात् ।

दोग्धा—उपसृजामि, इत्यध्वर्युमामन्त्र्य

अयक्ष्मा वैः प्रजया सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।

इति वत्समुपसृजेत् ।

यजमानः—अयक्ष्मा वैः प्रजया सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।

ऊर्जं पयः पिन्वेमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम् ।

इत्युपसृष्टामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—गां चोपसृष्टां विहारं चान्तरेण मा संचारिष्ट । इति
यजमानं संप्रैषं कुर्यात् ।

यजमानः—सांनाय्यं मा विलोपि यद्युपसृष्टां विहारं चान्तरेण व्यवेया-
त्तदा ब्रूयात् ।

दोग्धा—उपसीदामि, इति यजमानमामन्त्र्य

अयक्ष्मा वैः प्रजया सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।

ऊर्जं पयः पिन्वेमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम् ।

इत्युपसृष्ट्यां दारुपात्रे दुह्यात् । अत्र दोहने शूद्रस्याभ्यनुज्ञानात्तस्य मन्त्राः
सन्त्येव ।

यजमानः—शौश्रेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहाताम् ।

धाता सोमेन सह वार्तेन वायुः । यजमानाय द्रविणं दधातु ।

इति दुह्यमानामनुमन्त्र्य

उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्विलमिडां देवीं मधुमतीं सुवर्दिदम् ।

तदिन्द्राग्नी जिन्वतः सूनृतावत्तद्यजमानममृतत्वे दधातु ।

इति धाराघोषं चानुमन्त्रयेत् ।

दोग्धा—दुग्धं पयोऽध्वर्यव आहरेत् ।

अध्वर्युः—कामधुक्षः प्र णो ब्रूहि महेन्द्राय हविरिन्द्रियम् ।
इति दोग्धारं पृच्छेत् ।

दोग्धा—गङ्गाम्, इति निर्दिश्य
यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हितम् । इति प्रत्याह ।

अध्वर्युः—सा विश्वार्युः, इति निर्दिष्टं गामनुमन्त्र्य
देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेणं सुपुवा ।
इति कुम्भ्यां तिरः पवित्रमासिच्य (पय आदायाऽऽसिञ्चति) . . .
हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्रये बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवी-
भ्याम् । इति विप्रुषोऽनुमन्त्रयेत् ।

यजमानः—अग्रये बृहते नाकायेदं न मम । द्यावापृथिवीभ्यामिदं न
मम । इति त्यजेत् ।

दोग्धा—पूषाऽसि, इति वत्सं बध्नीयात्

अध्वर्युः—उपसृष्टां मे प्रब्रूतात्, इति दोग्धारं संप्रैषं दद्यात् ।

दोग्धा—उपसृजामि । इत्यध्वर्युमामन्त्र्य

अयक्ष्मा वः प्रजया सऽसृजामि रायस्पोषेण बहुला
भवन्तीः । इति वत्समुत्सृजेत् ।

यजमानः—अयक्ष्मा वः प्रजया सऽसृजामि रायस्पोषेण बहुला
भवन्तीः ।

ऊर्जं पयः पिन्वेमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम् ।
इत्युपसृष्टामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—गां चोपसृष्टा विहारं चान्तरेण मा संचारिष्टं, इति यजमानं
संप्रेष्येत् ।

यजमानः—सांनाय्यं मा विलोपि, यद्युपसृष्टां विहारं चान्तरेण व्यवेयाः
त्तदा ब्रूयात् ।

दोग्धा—उपसीदामि, इति यजमानमामन्त्र्य

अयक्ष्मा वः प्रजया सऽसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः

यजमानः—अयक्ष्मा वः प्रजया ससृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।

ऊर्जे पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम् । इत्युपसृष्टामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—गां चोपसृष्टां विहारं चान्तरेण मा संचारिष्ट, इति यजमानं संप्रेष्येत् ।

यजमानः—सांनाय्यं मा विलोपि । यद्युपसृष्टां विहारं चान्तरेण व्यवयात्तदा ब्रूयात् ।

दोग्धा—उपसीदामि, इति यजमानमामन्त्र्य

अयक्ष्मा वः प्रजया ससृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।

ऊर्जे पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम् ।

इत्युपविश्य दारुपात्रे दुह्यात् ।

यजमानः—द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहाताम् । धाता सोमेन सह वातेन वायुः । यजमानाय द्रविणं दधातु ।

इति दुह्यमानामनुमन्त्र्य

उत्सें दुहन्ति कलशं चतुर्बिलमिडां देवीं मधुमतीं सुवर्दिदम् ।

तदिद्राधी जिन्वतं सनृतावत्तद्यजमानममृतत्वे दधातु ।

इति धाराघोषं चानुमन्त्रयेत् ।

दोग्धा—दुग्धं पयोऽध्वर्यव आहरेत् ।

अध्वर्युः—कामधुक्षः प्र णो ब्रूहि महेन्द्राय हविरिन्द्रियम् । इति दोग्धारं पृच्छेत् ।

दोग्धा—सरस्वतीम्, इति निर्दिश्य

यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हितम्, इति प्रत्याह ।

अध्वर्युः—सा विश्वकर्मा, इति निर्दिष्टां गामनुमन्त्र्य

देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुपुवा ।

इति कुम्भ्यां तिरः पवित्रं पय आसिध्य

ऊर्जे पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम् ।
इत्युपविश्य दारुपात्रे दुह्यात् ।

यजमानः—द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहाताम् । धाता सोमेन सह
वातेन वायुः । यजेमानाय द्रविणं दधातु ।

इति दुह्यमानामनुमन्त्र्य

उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्विलमिडां देवीं मधुमतीं सुवर्दिदम् ।

त्तदिन्द्राग्नी जिन्वतं सूनृतावत्तद्यजमानममृतत्वे दधातु ।

इति धाराघोषं चानुमन्त्रयेत् ।

दोग्धा—दुग्धं पयोऽध्वर्यव आहरेत् ।

अध्वर्युः—कामधुक्षः प्र णो ब्रूहि महेद्राय हविरिन्द्रियम् । इति दो-
ग्धारं पृच्छेत् ।

दोग्धा—यमुनाम्, इति निर्दिश्य

यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हितम् । इति प्रत्याह ।

अध्वर्युः—सा विश्वव्यचाः । इति निर्दिष्टां गामनुमन्त्र्य

देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुपुत्रा ।

इति कुम्भ्यां तिरः पवित्रं पय आसिच्य

हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथि-

वीभ्याम् । इति विप्रुषोऽनुमन्त्रयेत् ।

यजमानः—अग्नये बृहते नाकायेदं न मम । द्यावापृथिवीभ्यामिदं
न मम ।

दोग्धा—पूषाऽसिं, इति वत्सं बध्नीयात् ।

अध्वर्युः—उपसृष्टां मे प्रब्रूतात्, इति दोग्धारं संप्रैषं दद्यात् ।

दोग्धा—उपसृजामि इत्यध्वर्युमामन्त्र्य

अयक्ष्मा वः प्रजया ससृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।

इति वत्ससपसजेत् ।

यजमानः—अयक्ष्मा वैः प्रजया सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।

ऊर्जे पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुपै वः सदे-
यम् । इत्युपसृष्टामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—गां चोपसृष्टां विहारं चान्तरेण मा संचारिष्ट, इति यज-
मानं संप्रेष्येत् ।

यजमानः—सांनाय्यं मा विलोपि । यद्युपसृष्टां विहारं चान्तरेण व्यवे-
यात्तदा ब्रूयात् ।

दोग्धा—उपसीदामि, इति यजमानमामन्त्र्य

अयक्ष्मा वैः प्रजया सःसृजामि रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।

ऊर्जे पयः पिन्वमाना घृतं च जीवो जीवन्तीरुपै वः सदेयम् ।

इत्युपविश्य दारुपात्रे दुह्यात् ।

यजमानः—द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहाताम् । धाता सोमेन सह
वार्तेन वायुः । यजमानाय द्रविणं दधातु ।

इति दुह्यमानामनुमन्त्र्य

उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलमिडां देवीं मधुमतीं सुवर्षिदम् ।

तदिद्राग्नी जिन्वतं सनृतावत्तद्यजमानममृतत्वे दधातु ।

इति धाराघोषं चानुमन्त्रयेत् ।

दोग्धा—दुग्धं पयोऽध्वर्यव आहरेत् ।

अध्वर्युः—कामधुक्षः प्र णो ब्रूहि महेन्द्राय हविरिन्द्रियम् । इति
दोग्धारं पृच्छेत् ।

दोग्धा—सरस्वतीम्, इति निर्दिश्य

यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हितम्, इति प्रत्याह ।

अध्वर्युः—सा विश्वकर्मा, इति निर्दिष्टां गामनुमन्त्र्य

देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुपुवा ।

इति कुम्भ्यां तिरः पवित्रं पय आसिष्य

हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृ-
थिवीभ्याम् । इति विप्रुषोऽनुमन्त्रयेत् ।

यजमानः—अग्नये बृहते नाकायेदं न मम । द्यावापृथिवीभ्यामिदं
न मम । इति तिष्ठो दोहयित्वा
बहु दुग्धि महेन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाष्यायतां पुनः । वत्सेभ्यो
मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्पताम् ।

इति त्रिवारं दोग्धारं प्रातः संप्रैषमुक्त्वा वाचं विसृज्यानन्वारम्य तूष्णी-
मुत्तरं दोहयित्वा दोहनेऽप आनीषे

संपृच्यध्वमृतावरी रूर्भिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातयै
इति कुम्भ्याः संक्षालनमानीयाविष्यन्दयन्सुश्रुतं कृत्वा

हृह गा हृह गोपति मा वो यज्ञपती रिषत् । इति वर्त्म कुर्वन्
प्रागुद्धास्योदक्प्रागुदग्वा

सोमिन् त्वाऽऽतनचिम महेन्द्राय दधि । इति दध्ना शीतबुध्नं पय
आतञ्च्य

यज्ञस्य संततिरासै यज्ञस्य त्वा संततिमनु संतनोमि । इत्य-
ग्निहोत्रोच्छेषणमन्ववधाय

अयं पयः सोमं कृत्वा स्वां योनिमपिगच्छतु ।

पर्णवल्कः पवित्रं सौम्यः सोमाद्धि निर्मितः । इति परिवासन-
शकलमन्ववधाय

आपो हविःषु जागृत यथा देवेषु जाग्रथ । एवमस्मिन्यज्ञे यज-
मानाय जागृत ! इत्ययस्पात्रे दारुपात्रे वाऽप आनीय

अदस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञायापिदधाम्यहम् ।

अद्भिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः परिशेरते । इति तेनापिदध्यात् ।

यजमानः—अमृन्मयं देवपात्रं यज्ञस्याऽऽयुषि प्रयुज्यताम् ।

तिरः पवित्रमतिनीता आपो धारय माऽतिगुः । इति जपेत् ।

अध्वर्युः—यदि मृन्मयेनापिदध्यात्तृणं काष्ठं वाऽपिधाने क्षिप्त्वा
विष्णो हव्यं रक्षस्व, इति कुम्भीमनघो निधाय

इमौ पर्णं च दर्मं च देवानां हव्यशीर्धना ।

प्रातर्वेषाय गोपाय विष्णो हव्यं हि रक्षसि । इति प्रज्ञातं
शाखापवित्रं निधाय ।

वायवः स्थोपायवः स्थः । इति तथैव शाखया दर्भैर्वा षट्कृत्वः

प्रातर्दोहाय बह्सान्मातृभ्यः सकाशात्पृथक्कृत्य

परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितोऽग्निर्यजमानं भुनक्तु ।

अपां रस ओषधीनां सुवर्णो निष्का इमे यजमानस्य सन्तु
कामदुघां अमुत्रामुष्मिँल्लोके । इत्यग्निवे संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—तूष्णीं गार्हपत्यादक्षिणाग्न्याहवनीयानुदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैः परि-
स्तृणीयात् । अथवाऽध्वर्युः स्वस्मादन्यस्य परिस्तरितुरवचनात्स्वयमा-

त्मानमनुजानीयादिति वदात्मन एव संस्कारार्थः संप्रैषः । तेन स्वयमेव प्रैष-
मुक्त्वा पूर्वोक्तक्रमेण तूष्णीं गार्हपत्यादीन्परिस्तृणीत । अथवा

परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितोऽग्निर्यजमानं भुनक्तु ।

अपां रस ओषधीनां सुवर्णो निष्का इमे यजमानस्य सन्तु
कामदुघां अमुत्रामुष्मिँल्लोके ।

इति गार्हपत्यादक्षिणाग्न्याहवनीयानुदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैः प्रत्यग्नि
मन्त्रमावर्त्य परिस्तृणीयात् ।

यजमानः—उभावग्नी उपस्तृणते देवता उपवसन्तु मे

अहं ग्राम्यानुर्षेवसामि मह्यं गोर्षेतये पशून् ।

इति सायं परिस्तीर्यमाणेषु जपित्वा

१ आरण्यं सायमाशेऽश्नात्यमाषममांसमपि वा काममा मार्गदा मधुन आ
प्राशातिकात् । अग्रे वा न वा किञ्चित् । न तस्य सायमश्रीयाद्येन प्रातर्यक्ष्य-
माणः स्यात् । आरण्यायोपवत्स्यन्नपोऽश्नाति न वा । अमावास्यां रात्रिं जागर्ति
अपि वा सुष्यादुपरित्वेव न शयीत । अपि वोपरि शयीत ब्रह्मचारी त्वेव स्यात् ।
आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा शेते ।

आपस्तम्बीययजमानः—कर्ममध्ये यदा जज्ञभ्यते तदा प्रायश्चित्तार्थम्—
मयि दक्षक्रतू इति ब्रूयात् ।

आश्वलायनीयो यजमानः—कर्ममध्ये क्षुत्वा जृम्भित्वाऽमनोज्ञं दृष्ट्वा पशुक-
गन्धमाग्राय, अक्षिस्पन्दने कर्णध्वनने चैतस्मिन्निमित्तभट्टके—

सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां

गतिः ॥ इति ज्योतिषे ।

देवो देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्वितीयास्तृतीयेषु त्रिरे-
कादशा इह माऽवत इदं शक्यं यदिदं करोम्यात्मा करो-
त्वात्मने ।

इदं करिष्ये भेषजमिदं मे विश्वभेषजा अश्विना प्रावतं युवम् ।

इति जपित्त्रोपवसेत् । सवस्कात्यां तु देवा देवेष्विति मन्त्रो जप्य
उभावग्नी इति तु न जप्यः । अन्वाधानदिने सायं यद्यपरिस्तीर्णा भवे-
युरग्नयस्तदा यजनीयेऽहनि हस्तावनेजनानन्तरं पूर्वोक्तपरिस्तरणान्यत-
सप्रकारेण परिस्तीर्याः ।

इत्यन्वाधानदिनकृत्यम् ।

यजमानः—प्रागुदयादमावास्यायास्तन्त्रं प्रक्रमयेत् । तत्रोदितहोमेऽपि प्रागु-
दयात्प्रक्रमोऽमावास्यायाः । तन्त्रमध्येऽपि स्वकालेऽग्निहोत्रं जुहुयात् ।

अध्वर्युः—कर्मणे वा देवेभ्यः शक्यम् । इति हस्ताववनिज्य

यज्ञस्य संततिरासि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै
त्वा यज्ञस्य ।

इति गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततामुत्पराजीमाऽऽहवनीयादास्तीर्य तूष्णीं
दक्षिणामुत्तरां चाऽऽस्तीर्य दक्षिणेनाऽऽहवनीयं पूर्वं ब्रह्मणोऽपरं यजमान-
स्येत्यासने प्रकल्पोत्तरेण गार्हपत्याहवनीयो दर्भन्सऽस्तीर्य

स्फयश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च

१ उदित आदित्येऽग्निहोत्रादनन्तरं पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयेत् । अग्रे समानम् ।

२ आश्वलायनीययजमानस्य पौर्णमास्याम् ३० (आग्नेयानि ८ । अग्नीशोमी-
याणि ११ । ऐन्द्रवैमृधानि ११ + ११ + ८ = ३०)

आश्वलायनीययजमानस्य दर्श (असोमयाजिनः) १९ (आग्नेयानि ८
ऐन्द्राग्नेयानि ११ = १९)

आपस्तम्बीययजमानस्य दर्श (" ") १९ (" ")

आश्वलायनीय-सोमयाजिनः दर्श ८ (आग्नेयान्यष्टौ)

आपस्तम्बीययजमानस्य सोमयाजिनः ८ (" ")

" " पौर्णमास्यामसोमयाजिनः १२ (आग्नेयानि ८

ऐन्द्रवैमृधानि ११ = १९)

शम्या चोलूरखलं च मुसलं च दृषच्चोपला च ।

इति द्वंद्वं न्याञ्चि दशापसाणि पात्राणि प्रयुज्य (अमराणि
गर्हपत्यमुत्तरेण) ।

सुभं जुहूमपभृतं ध्रुवां वेदं पात्रीमाज्यस्थालीं प्राशित्र-
हरणमिडापात्रं प्रणीताप्रणयनम् ।

इति दश पूर्वाणि पात्राणि प्रयुज्य (पूर्वाणि—आहवनीयमुत्तरेण) ।

योक्त्रं मदन्तीं मेक्षणं वेदाग्राणि अन्वाहार्यस्थालीमुषवेर्षं
पिष्टलेपफलीकरणपात्रं कुम्भीं शाखापवित्रमभिधानीं निदाने
दारुपात्रं दोहनम् इति तान्युत्तरेण द्वंद्वं न्याञ्चि प्रयुञ्जीत ।

अध्वर्ययजमानौ—भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा
वृणीमहे । इति ब्रह्माणं वृणीताम् ।

१ “ सौमयाजिनोऽसौमयाजिनः पौर्णानास्यामसौमयाजिनश्चामावास्यायां पिष्टले-
पफलीकरणपात्रं दर्भं च ” इत्यासादनम् । कुम्भ्यादिदोहनपात्रान्तानां पात्राणां
निवृत्तिः । सांनायभावात् । पात्रासादनानन्तरं समावप्रच्छिन्नाग्नौ दर्भो प्रादेश-
मात्रौ पवित्रे कृत्वा

पवित्रं स्थो दैष्णवी वायुर्वा मनसा पुनातु । इति तृणं काष्ठं
वाऽन्तर्धाय (दर्भयोर्दात्रस्य च मध्ये कृत्वा) तेन सह च्छित्त्वा (नखेन
न च्छिन्द्यात्—न नखेनेति सूत्रात्)

विष्णोर्मनसा पूते स्थः, इत्यङ्गिरनुमृज्य ब्रह्माणं वृणीयात् । ब्रह्मण-
रणमेवाध्वर्ययजमानकर्तृकं पवित्रकरणं तु अध्वर्यकर्तृकमेव)

ब्रह्मा—प्र.गुदगाहवनीय.दवस्थाय प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणावृद्धि-
हारं प्रविश्य समस्तपाण्यङ्गुष्ठो भूत्वाऽप्रेणाऽऽहवनीयं परीत्य दक्षिणत
भाहवनीयस्योदङ्मुखः स्थित्वा

निरस्तः परावसुः । इति स्वायतनादङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां दर्भ-
नैर्ऋत्यां निरस्याप उपस्पृश्य

इदमहमर्वावसोः सद्ने सीदामि । इत्युपविश्य
बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय,
इति जपेत् ।

यजमानः—तूष्णीं निरसनोपवेशने कृत्वा स्वासन उपविशेत् ।

अध्वर्युः—वानस्पत्योऽसि देवेभ्यः शुन्धस्व ।

१ आपस्तम्बब्रह्मा—वृत्तो वेदेरुत्तरतस्तिष्ठन्

अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्देवेन सवित्रा
प्रसूत आत्विज्यं करिष्यामि देव सवितरेतं त्वा वृणते बृहस्पति-
दैव्यं ब्रह्माणं तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो गायत्रियै गायत्री
त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टुभेऽनुष्टुक्पङ्क्त्यै पङ्क्तिः प्रजाप-
तये प्रजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेदेवा बृहस्पतये बृहस्पतिर्ब्र-
ह्मणे ब्रह्म भूर्भुवः सुवर्बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माऽहं मनुष्याणां बृह-
स्पते यज्ञं गोपाय । इति जपित्वाऽप्रेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्यो-
दङ्मुखः स्थित्वा

निरस्तः परावसुः सह पाप्मना । इत्यङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां स्वास-
नात्तूष्णीं प्रत्यग्दक्षिणा निरस्याप उपस्पृश्य

इदमहमर्वावसोः सद्ने सीदामि प्रसूतो देवेन सवित्रा बृह-
स्पतेः सद्ने सीदामि तदग्रये प्रब्रवीमि तद्वायवे तत्सूर्याय तत्पृ-
थिव्यै, इत्युपविशेत् ।

आहवनीयमभ्यावृत्यऽऽस्ते । कर्मणि कर्मणि वाचं यच्छेत् । मन्त्रवत्सु वा
कर्मसु याथाकामी तूष्णीकेषु । यदि प्रमत्तो व्याहरेद्द्वैष्णवीमृचं व्याहृतीश्च जपित्वा
वाचं यच्छेत् ।

इति प्रणीताप्रणयनं चमसमाद्भिः परिक्षाल्य सायंदोहकालिकपवित्रान्त-
र्हितं चमसमपरेण गार्हपत्यं निधाय

अनया पृथिव्याऽपो ग्रहीष्यामि । इति पृथिवीं मनसा ध्यात्वा

को वो गृह्णाति स वो गृह्णातु कस्मै वो गृह्णामि तस्मै वो

गृह्णामि पोषाय वः । इति तस्मिन्श्चमस उपबिलमप आनीय

अनया पृथिव्याऽपो गृह्णामि, इति पृथिवीं मनसा ध्यात्वा

देवो वः सवितोत्पुनातु, इति प्रथममप उत्पूय

अच्छिद्रेण पवित्रेण, इति द्वितीयमुत्पूय

वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः, इति तृतीयमुत्पूय

आपो देवीरग्रेषुवो अग्रेषुवोऽग्रं इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं

धत्त युष्मानिन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यं

प्रोक्षिताः स्थ । इत्यभिमन्थ्य

ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छ । इति संप्रैषं
कुर्यात् ।

ब्रह्मा—भूर्भुवः स्वर्बृहस्पति प्रसूतः । इति जपित्वा

ओ ३ म् प्रणय, इत्यतिसृजेत् ।

अध्वर्युयजमानौ—प्रणीयमानासु सतीष्वप्सु हविष्कृदेहीति प्रैषोच्चारणप-
र्यन्तं वाचं यच्छतः ।

अध्वर्युः—को वः प्रणयति स वः प्रणयत्वपो देवीः प्रणयानि यज्ञः

सःसादयन्तु नः ।

इरंमदन्तीर्घृतपृष्ठा उदाकुः सहस्रपोषं यजमाने न्यञ्चतीः ।

इति सभं प्राणैर्धारयमाणः स्फ्येनोपसंगृह्य स्फ्यमधस्तात्कृत्वाऽविषिञ्च-

न्हरेत् ।

१ असोमयाजिनः सोमयाजिनः पौर्णमास्याममावास्यायामसोमयाजिनश्च सायं-
दोहकालिकपवित्राभावात्तत्कालिककृतपवित्रान्तर्हितमिति विशेषोऽनुसंधातव्यः ।

२ आपस्तम्बब्रह्मा—प्रणयं यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे
यजमानो अस्तु ।

सप्तऋषीणां सुकृतां यत्र लोकास्तत्रेभं यज्ञं यजमानं च धेहि ।

इत्युपांशु जपमुक्त्वा—ओ ३ म् प्रणय, इत्युच्चैरभ्यनुजानीयात् ।

अनया पृथिव्याऽपः प्रणयानि, इति हरणसमये पृथिवीं मनसा
ध्यायेत् ।

यजमानः—भूश्च कश्च वाक्चक्चर्च गौश्च वट् च खं च धूश्च नूश्च पूश्चै-
काक्षराः पूर्दशमा विराजो या इदं विश्वं भुवनं व्यानश्रुता
नो देवीस्तरसा संविदानाः स्वस्ति यज्ञं नयत प्रजानती-
ब्रह्मपताः स्व ।

को वो युनक्ति स वो युनक्तु विश्वेभ्यः कामेभ्यो देवय-
ज्यायै ।

• यः पुरस्तात्प्रसक्त्युपरिष्ठात्सर्वतश्च याः ।

ताभी रश्मिर्पवित्राभिः श्रद्धां यज्ञमारभे ।

इति प्रणीताः प्रणयमाना अनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—को वो युनक्ति स वो युनक्तु । इत्युत्तरेणाऽऽहवनीयमस्त-
स्पृष्टा दर्भेषु सःदयित्वा दर्भैरभिच्छाद्य

संविशन्तां देवीर्विशः पात्राणि देवयज्यायै । इति सपवित्रेण

पाणिना पात्राणि संमृश्य (संमर्शनेऽसंभवतां पात्राणां मन्त्रमार्वत-
येत्) ।

वानस्पत्याऽसि दक्षाय त्वा । इत्यग्निहोत्रहवणीमादाय

वेषाय त्वा, इति शूर्पमादाय

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः, इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा

प्रतितप्य

यजमानं हविर्निर्वपस्यामि, इत्यामन्त्रयेत् ।

यजमानः—ओ३म् निर्वप इत्युच्चैरनुजानीयात् ।

अध्वर्युः—उर्वन्तरिक्षमन्विहि, इति शकटयाभिप्रत्रज्य (शकटं त्वपरेण

गार्हपत्यं प्रागीषमुदगीषं वा नद्धयुगं ब्रीहिमद्यवमद्वाऽवास्थितं

भवेत् ।)

१ प्रणीता अपः “ को वोऽयोक्षित्स वो विमुञ्चतु ” इति मन्त्रोच्चारण-
रूपविमोक्तपर्यन्तम्, आहवनीयस्योत्तरेण स्थितास्तत्स्थानान् कम्पयेयुर्न प्रेर-
येयुः । (अन्यत्र न नयेयुः) ।

२ प्रवसति यजमाने ‘ यजमान ’ इत्यस्य स्थाने “ अग्ने ” इत्यग्निमामन्त्रयेत् ।

धूर्वासि धूर्वे धूर्वेन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्वयं वयं

धूर्वामः । इति दक्षिणामुत्तरां वा युगधुरमभिमृश्य

त्वं देवानामसि सस्त्रितमं पमितमं जुष्टमं वह्नितमं देवहू-

तमम् । इत्युत्तरामीषामालभ्य जपित्वा

विष्णुस्त्वाऽक्रंस्त । इति सव्ये चक्रे दक्षिणं पादमत्याधाय

अहुतमसि हविर्धानं ह्रस्व मा ह्वाः । इति शकटमारुह्य

उरु वातीय, इति परीणाहमपच्छाय

वमित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा संविकथा मा त्वा हिः

सिषम् । इति पुरोडाशीयान्प्रेक्ष्य

निरस्तं रक्षो निरस्तोऽयशः । इति यदन्यत्पुरोडाशीयेभ्यस्तन्नि-
रस्योऽपस्पृश्य

ऊर्जाय वः पयो मयि धेहि । इति निरस्तमभिमन्त्र्य

चित्तः स्रुक् । चित्तमाज्यम् । वाग्वेदिः । आधीतं बर्हिः । केतो

अग्निः । विज्ञातमग्निः । वाक्पतिहोता । मन उपवक्त्रा । प्राणो

हविः । सामोध्वर्युः । इति दशहोतारं व्याख्याय

शूर्पे पवित्रे निधाय तस्मिञ्शूर्पे

यच्छन्तां पञ्च । इति व्रीहीणां यवानां वा मुष्टिं गृहीत्वा स्रुचि मुष्टि-
मोष्य

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाह्वभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम-

ग्रये जुष्टं निर्वपामि । इत्यग्निहोत्रहवण्या त्रिजुषा तूष्णीं चतुर्थं

निर्वपेत्पवित्रवत्याऽग्निहोत्रहवण्या वा निर्वपेत् ।

यजमानः—अग्निं होतारमिह तं देवान्यज्ञियोनिह यान्हवामहे ।

आर्यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ।

इति हविर्निरस्यमाणमभिमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—निरुतेष्वन्वोष्य ।

१ आश्वलायनीययजमानस्य पौर्णमास्याम् ।

यच्छन्तां पञ्च—इति व्रीहीणां यवानां वा मुष्टिं गृहीत्वा स्रुचि मुष्टिमोष्य

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाह्वभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-

मग्नीषोमाभ्यां जुष्टं निर्वपामि । इत्यग्निहोत्रहवण्या त्रिर्यजुषा
तूष्णीं चतुर्थं निर्वपेत् ।

यजमानः—अग्निं होतारमिह तं हुवे देवान्यज्ञिर्योनिह यान्हवामहे ।
आर्यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ।
इति हविर्निरुप्यमाणमभिमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—निरुत्तेष्वन्वोप्य

यच्छन्तां पञ्च—इति त्रीहीणां यवानां वा मुष्टिं गृहीत्वा स्रुचि मुष्टिमोप्य
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामिन्द्राय
वैमृधाय जुष्टं निर्वपामि, इत्यग्निहोत्रहवण्या त्रिर्यजुषा
तूष्णीं चतुर्थं निर्वपेत् ।

यजमानः—अग्निं होतारमिह तं हुवे देवान्यज्ञिर्योनिह यान्हवामहे ।
आर्यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ।
इति हविर्निरुप्यमाणमभिमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—निरुत्तेष्वन्वोप्यायं विशेषः, अन्यद्यावत्पुनर्विशेषोक्तिसमानम् ।
आपस्तम्बीयस्य यजमानस्यासोमयाजिनः पौर्णमास्यामग्नीषोमीयः पुरोडा-
शो न विद्यतेऽत एवाग्नीषोमीयपुरोडाशनिर्वापादि सर्वं लुप्यत एव ।
अन्यदिन्द्रवैमृधतन्त्रमाश्वलायनीयवत् ।

आपस्तम्बीययजमानस्य सोमयाजिनस्तु आश्वलायनीयवदेवाऽऽग्नेयाग्नीषोमीये-
न्द्रवैमृधतन्त्रं कार्यम् । इति पौर्णमास्यां विशेषः ।

असोमयाजिनो दर्शे—आश्वलायनीययजमानस्याऽऽपस्तम्बीयस्य च समानमेव ।
तद्यथा

यच्छन्तां पञ्च, इति त्रीहीणां यवानां वा मुष्टिं गृहीत्वा स्रुचि मुष्टि-
मोप्य

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामिन्द्राय
वैमृधाय जुष्टं निर्वपामि । इत्यग्निहोत्रहवण्या त्रिर्यजुषा तूष्णीं
चतुर्थं निर्वपेत् ।

यजमानः—अग्निं होतारमिह तं हुवे देवान्यज्ञिर्योनिह यान्हवामहे ।
आर्यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ।
इति हविर्निरुप्यमाणमभिमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—निरुत्तेष्वन्वोप्यान्यत्पर्वद्यावद्विशेषोक्ति इति ज्ञेयम् ।

इदं देवानाम् । इति निरुत्तानभिमृश्य

इदमु नः सह, इत्यवशिष्टानभिमृश्य

स्फात्यै त्वा नारात्स्यै, इति निरुत्तानेवाभिमन्त्र्य

इदमहं निर्वरुणस्य पाशात्, उपनिष्क्रम्य (किञ्चिच्चलित्वा)

स्वरभिव्यख्यम् । इति प्राङ्प्रेक्ष्य (प्राङ्—प्राचीं दिशम्)

सुवरभिविख्येषम्, इति सर्वं विहारमनुवीक्ष्य

वैश्वानरं ज्योतिः, इत्याहवनीयं वीक्ष्य

स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । इति स्कन्नानभिमन्त्र्य

दृ५ हन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योः । इति प्रत्यवरोह्य

उर्वन्तरिक्षमन्विहि, इत्याहृत्य

अदित्यास्त्वोपस्थे सादयाम्यग्ने हव्यं रक्षस्व । इत्यपरेणाऽऽ-

हवनीयमुपसादयेत् ।

यदि शकटस्थानीयायाः पात्र्याः सकाशान्निर्वपेत्तदैवम् । पात्र्या दक्षि-
णतः स्फ्यमुपधाय पात्र्यां पुरोडाशायानोप्य तां शकटस्थानस्थामालभ्य

अहुतमसि हविर्धानं दृ५हस्त्र मा हाः, इत्यन्ताञ्जकटमन्त्राञ्जपित्वा
(तत्रोरु वातायेत्यस्य मन्त्रस्य लोपः—शकटमन्त्राभावात् परिणाहस्य च
शकटाङ्गाभावाच्च) मित्रस्य त्वां चक्षुषा प्रेक्ष इत्यारम्याग्ने हव्यं रक्षस्वे-
त्यन्तं कार्यम् ।

यजमानः—कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु इति सर्वं विहारमनुवीक्षेत ।

अध्वर्युः—सशूकायामग्निहोत्रहवण्यामप आनीय

देवो वः सवितोत्पुनातु—इति प्रथममुत्पूय

अच्छिद्रेण पवित्रेण—इति द्वितीयमुत्पूय

१ अदित्यास्त्वोपस्थे सादयाम्यग्ने हव्यं रक्षस्वामीषोमौ हव्यं रक्षे-
थामिन्द्रं वैमृध हव्यं रक्षस्व, इति पौर्णिमास्यां विशेषः ।

अदित्यास्त्वोपस्थे सादयाम्यग्ने हव्यं रक्षस्वेन्द्राग्नी हव्यं

वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः—इति तृतीयमुष्य

आपोदेवीरग्रेपुवो अग्रेगुवोऽग्रं इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं
धत्त युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ध्वं यूयमिन्द्रसवृणीध्वं वृत्रतूर्ये
प्रोक्षिताः स्थ । इत्यभिमन्त्र्य

ब्रह्मन् प्रोक्षिष्यामि, इति ब्रह्माणमामन्त्रयेत् ।

ब्रह्मा—भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिमसूतः । इति जपित्वा

ॐ प्रोक्ष, इत्यतिसृजेत् ।

अध्वर्युः—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-

भ्यामग्रये वो जुष्टं प्रोक्षामि, इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं हविः प्रोक्ष्य

पर्यावर्त्य (स्वात्मानं दक्षिणमावर्त्य) पात्राण्युत्तानानि कृत्वा

श्रन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै, इति सपवित्रेण पाणिना

सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं पात्राणि प्रोक्ष्य

प्रोक्षणीशेषमग्रेण गार्हपत्यं निधाय

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-

माददे, इति कृष्णाजिनमादाय

अवधूतं रक्षोऽवधूता अरातयः । इत्युत्करे कृष्णाजिनमूर्ध्वग्रीवं

१ आपस्तम्बब्रह्मा—प्रोक्ष यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठं
यजमानो अस्तु ।

सप्तऋषीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि ।

इत्युपांशु जपमुक्त्वोच्चैः—

ॐ ३ प्रोक्ष, इत्यध्वर्युमनुजानीयात् ।

२ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-
मग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राय
वैमृधाय वो जुष्टं प्रोक्षामि । इति पौर्णमास्यां विशेषः ।

दर्शे तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या-

मग्रये वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामि । इति

बहिष्ठाद्विशसनं त्रिवधूय
आदित्यास्त्वगांसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु इत्युत्तरेण गार्हपत्यमुत्करदेशे
वा कृष्णाजिनं प्रतीचीनप्रीवमुत्तरलोमोपस्तीर्थं पुरस्तात्प्रतीचीं भसदमुपसम-
स्यानुत्सृजन्कृष्णाजिनम् ।

अधिपवणमसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तु ।

इति तस्मिन्नुलूखलमाधिवर्त्य (अधिवर्त्य—प्रतिष्ठाप्य) अनुत्सृज-
न्नुलूखलम् ।

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि । . .

तस्मिन्नुलूखले त्रिर्द्विषा तूष्णीं चतुर्थं हंविरोप्य

अद्विरसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हव्यं मुशभिं शमिष्व ।

इति मुसळमादाय

हविष्कृदेहि—हविष्कृदेहि—हविष्कृदेहि—

इति हविष्कृतमाह्वयेत्

हविष्कृत्--अवं रक्षो दिवः सपत्नं वध्यासम् । इति व्रीहीनवहन्यात् ।

अध्वर्युः—उच्चैः समाहन्तवै, इत्यग्नीधे संप्रैषं कुर्यात् ।

अग्नीत्—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्यामाददे । इति शम्यामादाय

इषमा वंदोर्जमा वंद शुमद्वदत वयं संघातं जेष्म ।

इति दृषदुपले समाहनन्दिद्विषदि सकृदुपलायां त्रिः संचारयन्नवकृत्वः
संपादयेत् । यत्र पर्यायसमाप्तिस्तत्रोपक्रमः । त्रिरावृत्तिर्मन्त्रस्य ।

अध्वर्युः—वर्षष्टुमसि, इत्युलूखलस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शूर्णमुपह्वय

१ यथाऽवधूयमानस्य बहिः पृष्ठभागो भवत्यन्तर्लोमभागस्तथैत्यर्थः ।

२ भसदमुपसमस्य—भसत्कटिप्रदेशः । उपसमस्य द्विगुणीकृत्य । कटिप्र-
देशं पुरस्ताद्भागेनावस्तात्प्रतीचीं गमयित्वाऽनन्तरप्रदेशेन सह द्विगुणितां
कृत्वैत्यर्थः ।

३ समाहन्तवै—इत्यत्र “ कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वनः ” इति पाणिनिसूत्रात्
कृत्यार्थे तवैप्रत्ययः । समाहन्तवै समाहन्तव्यं ताडनीयमित्यर्थः ।

वर्षवृद्धाः स्थ, इत्यवहतानपुरोडाशीयानभिमन्त्र्या
 प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु, इति पुरोडाशीयाञ्छूर्प उदोष्य
 परापूतः रक्षः परापूता अरातयः—इत्युक्त्वा शूर्पेण तुष्णा-
 न्प्रोह्य
 प्रविद्धः रक्षः पराधमाता आमित्राः, इति तुष्णान्प्रस्कन्दतोऽनुमन्त्र्या
 मध्यमे पुरोडाशकफले तुष्णनोप्य
 रक्षसां भागोऽसि, इत्यधस्तात्कृष्णाजिनस्योत्तरमपरमत्रान्तरदेशं
 वाऽऽवपेत् ।

यजमानः—रक्षोभ्य इदं न मम, इति त्यागमुक्त्वाऽप उपस्पृशेत् ।

अध्वर्युः—आद्विः कपालं संस्पर्श्य प्रज्ञातं निधायप उपस्पृश्य
 वायुर्वो विविनेक्तु, इति सतुषवितुष्णान्प्रथक्कृत्य
 देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णातु इति पात्र्यां तण्डुला-
 न्प्रस्कन्द्य
 अदब्धेन वश्रक्षुषाऽवपश्यामि रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजा-
 स्त्वाय चक्षुषो गोपीथयाऽऽशिषमाशासे । इत्यवेक्ष्य तण्डुलाना-
 दाय तृष्णीमुलूखले न्युप्य
 त्रिष्फलीः कर्तवै, इति फलीं संप्रेषेत् ।

षत्नी-देवेभ्यः शुन्ध्यध्वम्, देवेभ्यः शुन्ध्यध्वम्, देवेभ्यः शुम्भध्वम् ॥
 इति मन्त्रत्रयान्ते सुफलीकृतान्कुर्यात्तृष्णीं वा । फलीकरणं नाम
 कणाषाकरुणार्थस्तण्डुलावघातः ।

अध्वर्युः—फलीकरणं प्रज्ञातं निधाय तण्डुलान्प्रक्षाल्य
 त्रिष्फलीक्रियमाणानां यो न्यङ्गो अवशिष्यते ।
 रक्षसां भागधेयमापस्तत्प्रवहतादितः ।
 इति प्रक्षालनोदकं त्रिर्निर्नीयापः उपस्पृशेत् ।

१ अनालम्भुक्त्वादिना पत्न्यामविद्यमानायां सत्यां कमण्यवहन्तारं परिकर्मिणं
 संप्रेषेत् । ततः स एवावहन्यात् ।

२ लोकसिद्धपात्रेण तण्डुलान्प्रक्षाल्य निनयित्वा यस्मात्कस्माच्चिदपि पात्रात्का-

यजमानः—रक्षोभ्य इदं न मम, इति त्यागं कृत्वाऽप उपस्पृशेत् ।

अध्वर्युः—देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे । इति कृष्णाजिनमादाय

अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातयः । इत्युक्ते कृष्णाजिनमूर्ध्वग्रीवं
बहिष्ठाद्विशसनं त्रिरवधूय

अदित्यास्त्वगमि प्रति त्वा पृथिवीं वेत्तु, इत्युत्तरेण गार्हपत्यमुत्कर-
देशे वा कृष्णाजिनं प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तार्य

पुरस्तात्प्रतीचीं भसदमुपसमस्यानुत्सृजन्कृष्णाजिनम् ।

दिवस्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तु ।

इति कृष्णाजिन उदीचीनकुम्भ्याः शम्यां निधाय शम्यामनुत्सृजन्

धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्तु । इति

शम्यायां दृषदमत्याधाय दृषदमनुत्सृजन्

धिषणाऽसि पार्श्वेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु । इति दृषदुपला-

मत्याधाय

अश्वः स्थ मधुमन्तः, इति तण्डुलानमिमन्त्र्य

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम-
ग्रये जुष्टमधिवपामि धान्यमसि धिनुहि देवान् । इति यावन्तस्त-

ण्डुलाः स दृत्पेष्टं शक्यन्ते तावन्तस्तण्डुलान्दृष्टि त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थ-
मध्युष्य

१ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम-
ग्रये जुष्टमधिवपाम्यग्रीषोर्माभ्यां जुष्टमधिवपामीन्द्राय वैमृधाय
जुष्टमधिवपामि धान्यमसि धिनुहि देवान् इति पौर्णमास्यां
विशेषः । दर्शे तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम-
ग्रये जुष्टमधिवपामीन्द्राग्निभ्यां जुष्टमधिवपामि धान्यमसि
धिनुहि देवान् ।

प्राणार्थं त्वा, इति प्राचीमुपलां (प्रापय्य)

अपानार्थं त्वा, इति प्रतिचीमुपलां प्रोहत्य

व्यानार्थं त्वा, मध्यदेशे व्यवधाय

प्राणार्थं त्वाऽपानार्थं त्वा व्यानार्थं त्वा, इति संततं प्रेष्य

दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धाम्, इति प्राचीमन्ततोऽनुप्रोह्य

देवो वः सविता हिरेण्यपाणिः प्रतिगृह्णातु । इति कृष्णाजिने

पिष्टानि प्रस्कन्द्य

अदब्धेम वश्रक्षुर्वाऽवेक्षे, इत्यवेक्ष्य

असंवपन्ती पिष्टाणूनि कुरुतात्, इत्यवशिष्टतण्डुलार्थं पत्न्या
दास्या वा प्रेषं कुर्यात् ।

पत्नी दासी वा—पिष्टानि चाणूनि कुर्यात् ।

अध्वर्युः—पिष्टलेपं प्रज्ञातं निधाय

धृष्टिरसि ब्रह्मं यच्छ, इत्युपवेषमाशय

रक्षसः पाणिं दहाहिरसि बुध्न्यः, इत्युपवेषमभिमन्त्र्य

अपाग्नेऽग्निमामादं जहि, इत्याहवनीयाः प्रत्यञ्चावङ्गारौ निर्वर्त्य

निष्क्रव्यादं सेध, इति तयोस्तन्यतरमुत्तरमपरमवान्तरदेशं निर-

स्याप उपस्पृश्य

आ देवयजं वह—इति दक्षिणमवस्थाप्य

ध्रुवमसि पृथिवीं दृहाऽऽयुर्दृह प्रजां दृह सजातानस्मै

यजमानाय पर्युह । इति तस्मिन्नङ्गारे मध्यमं पुरोडाशकपालमुपधाय

निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातयः, इति कपालेऽङ्गारमत्याधाय

धर्मस्यन्तरिक्षं दृह प्राणं दृहापानं दृह सजातानस्मै यज-

मानाय पर्युह ।

इति मध्यमस्य पुरस्ताद्वितीयम् ।

धरुणमसि दिवं दृह चक्षुर्दृह श्रोत्रं दृह सजातानस्मै यज-

१ दासी—वेतनमगृहीत्वा द्विजशुश्रुषैव धर्म इति मन्यमाना शूद्रजातीया कुठपर-
म्परया द्विजशुश्रुषार्थं द्विजगृहे स्थिता दासीत्यच्यते ।

मानाय पर्यूह तस्माद्द्वितीयात्पुरस्तात्तृतीयम् ।

चिदसि विश्वासु दिक्षु सीद, इति मध्यमस्य दक्षिणतश्चतुर्थम् ।

परिचिदसि विश्वासु दिक्षु सीद, मध्यमस्योत्तरतः पञ्चमम् ।

मरुताश्च शर्धोऽसि मध्यमस्य पश्चात्षष्ठम् ।

धर्मासि दिशो दृक्ह योनिं दृक्ह प्रजां दृक्ह सजातानस्मै
यजमानाय पर्यूह, इति दक्षिणस्य पुरस्तात्सप्तमम् ।

चितः स्थ प्रजामस्मै रयिमस्मै सजातानस्मै यजमानाय
पर्यूह, इत्युत्तरस्य पुरस्तादष्टमम् । एवमष्टौ कपालान्युपधाय

एता आचरन्ति—इत्यादि संक्षालननिनयनान्तं प्रातर्दोहकर्म कृत्वा तत्रे-
दमनुसंधातव्यं यच्छाखापवित्रनिधानं तदुदमं कार्यमिति ।

भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम्, इति वेदेन कपालेष्वङ्गारा-
नध्युह्य मदन्तीरविश्रित्य प्रक्षालितायां निष्ठतोपवातायां पवित्रव्यां
पञ्चमम् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूणो हस्ताभ्याम-

१ पौर्णमास्याम्—अपाश्रेऽग्निमामादं जहीत्याद्यङ्गारनिर्वर्तनादिविधिनाऽऽग्नेयव-
दग्नीषोमीयस्याष्टौ कपालान्युपधाय, नैऋत्यां वायव्याभैशान्यां चितः स्थोर्ध्व-
चितः, अनेन मन्त्रेणैकैकं कपालं यथायोगमुपदध्यात् । एव मेवैन्द्रवैमृधरयापि
ज्ञेयम् ।

दर्श एन्द्राग्नस्याप्येवमेव कपालोपधानम् ।

२ पौर्णमास्याम्—एता आचरन्ति, इत्यादिर्दोहनविधिर्नास्ति । सांन्यायाभावात् ।

अमावास्यायाम्—असोमयाजिनोऽपि नास्ति । सांन्यायाभावात् ।

३ पौर्णमास्याममावास्यायां च भृगूणामिति मन्त्रः प्रतिकपालयोगमावर्तयेत् ।

४ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूणो हस्ताभ्यामग्नये

जुष्टं संवपाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं संवपामीन्द्राय वैमृधाय

जुष्टं संवपामि ।

इति पौर्णमास्याम् ।

दर्शे तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूणो हस्ताभ्या-

मग्नये जुष्टं संवपामीन्द्राग्निभ्यां जुष्टं संवपामि । इति विशेषः ।

ग्रये जुष्टं संवंपामि । इति कृष्णाजिनापिष्ठानि त्रिर्यजुषा तृष्णीं
 चतुर्थं समोष्य वाचं नियम्य
 देवो वः सवितोत्पुनातु, इति पिष्ठानि प्रथममुत्पूय
 अच्छिद्रेण पवित्रेण, इति पिष्ठानि द्वितीयमुत्पूय
 वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः, इति पिष्ठानि तृतीयमुत्पूय
 प्रणीताभिः संयुत्य स्रुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयभ्य
 समापो अद्भिरगमत समोपभयो रसेन सः रेवतीर्जगतीभिर्म-
 धुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वम् । इति पिष्टेष्वानीय
 अद्भ्यः परि प्रजाताः स्थ समद्भिः पृच्यध्वम्, इति तप्ताभिः
 रद्भिरनुपरिष्ठाव्य
 जनयत्यै त्वा संयौभि, इति मेक्षणेन संयुत्य
 मखस्य शिरोऽसि, इति पिण्डं कृत्वा
 अतुङ्गमनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिकृतिमश्वशफमात्रं पुरोडाशं कृत्वा
 इदमहः सेनाया अभीत्वयै मुखमपोहामि, इति वेदेन कपाले-
 भ्योऽङ्गारानपोह्यै
 घर्भोऽसि विश्वार्युः, इत्याग्नेयं पुरोडाशमष्टासु कपालेष्वधिश्चिर्यो-
 ङ्गुलीः प्रक्षाल्य

१ पौर्णमास्याम्—पिण्डकरणानन्तरम्—यथाभागं व्यावर्तध्वम् । इत्याग्नेयं
 विभज्य । यथाभागं व्यावर्तथाम् । इत्यग्नीषोमीयैन्द्रवैमृधौ विभजेत् । ततः,
 इदमग्नीषोमयोः, इदमिन्द्रस्य वैमृधस्य, इत्यन्तयोरेव निर्देशपूर्वकाभिमर्शो
 नाऽऽग्नेयस्य निर्देशाभिमर्श इति ।

दर्शो तु—

यथाभागं व्यावर्तथाम्, इति विभज्य समौ पिण्डौ कृत्वेति सूत्राद्यथा
 प्रतिदैवतं समं विभजनं स्यात्तथा विभागकरणमिति गम्यते । ततः, इदमग्नेः,
 इदमिन्द्राग्नयोः, इत्यभिमृशेत्, इति विशेषः ।

२ पौर्णमास्यामपि पुरोडाशंकरणमेवमेव । अमावास्यायामप्येवमेव ।

३ इदमहः सेनाया अभीत्वयै मुखमपोहामि, इति मन्त्रं प्रतिकपालयोग-
 मुक्त्वाऽङ्गारानपोहेत् ।

उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्, इति पुरोडाशं. प्रथयन्स-
र्वाणि कपलानि प्रथयित्वाऽङ्गुलीः प्रक्षाल्य
त्वचं गृहीष्व, इत्यादिः श्लक्ष्णीकृत्याङ्गुलीः प्रक्षाल्य सायंदोहकु-
म्भीमानीय

अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः, इति सर्वाणि हवींषि
त्रिः पर्यग्निं कृत्वा तदल्मुकं निरस्यापे उपस्पृश्य पुनरल्मुकानि
गृहीत्वा

देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठे अधिनाके, इत्यल्मुकैः पारित्य
अग्निस्ते तनुवं माऽतिधाग्रे हव्यं रक्षस्व, इति दग्ध्वज्ज्वलद्भि-
स्तृणादिभिर्वाऽभिज्यत्वा

अविदहन्तः श्रपयत, इत्याग्निं संप्रेष्य वाचं विसृजेत ।

आग्नीध्रः—हवींषि सुशृतानि कुर्यात् ।

अध्वर्युः—सं ब्रह्मणा पृच्यस्व, इति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं भस्मा-
ध्यह्यं, अङ्गुलिप्रक्षालनं पात्रीनिर्णेजनं चोल्मुकेनाभितप्यैकीकृत्य
स्फयेनान्तर्वेदि तिस्रो लेखाः प्राचीरुदीचीर्वा लिखित्वा तास्वसं-
स्यन्दयंस्त्रिनिनयेत्तदेवम् ।

१ उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्, इति प्रतिपुरोडाशप्रथन-
माहृतिः कार्या ।

२ त्वचं गृहीष्व, इति प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत् ।

३ पौर्णमास्यां सायंदोहकुम्भीनयनं नास्ति । सांनाय्याभावात् । असोमया-
जिनोऽमावास्यायां च नास्ति ।

४ देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठे अधिनाके, इति पारितपनमन्त्रं
प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत् ।

५ अग्निस्ते तनुवं माऽतिधाग्रे हव्यं रक्षस्व, इत्यभिज्वलनमन्त्रं प्रति-
पुरोडाशमावर्तयेत् ।

६ सं ब्रह्मणा पृच्यस्व, इति भस्माध्यहनमन्त्रं प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत्,
इति ।

एकताय स्वाहा, द्विताय स्वाहा, त्रिताय स्वाहा,
इत्येतैः प्रतिमन्त्रं प्रथमवर्गमुदकं निनयेत् ।

यजमानः— एकतायेदं न मम, द्वितायेदं न मम, त्रितायेदं न मम,
इति प्रतिमन्त्रं त्यागं कुर्यात् ।

द्व्यापस्तम्बीयदर्शपूर्णमासप्रयोगीयः प्रथमः प्रश्नः ।

अथाऽऽपस्तम्बीयदर्शपूर्णमासयोर्द्वितीयः प्रश्नः ।

अध्वर्युः— देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्यामाददे । इति रफ्यमादाय

इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि
तिग्मतेजाः ।

इत्यभिमन्त्र्य हरस्ते मा प्रतिगाम् इति दर्भेण स्रुवत्संमृज्य दर्भमुत्करे
निरस्याप उपस्पृश्यापरेणाऽऽहवनीयम्

एकं द्वे त्रीणि चत्वारि, इति रफ्यकृतेन मानेन यजमानमात्रीं प्राग-
पवगां वेदिं कृत्वा

वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवी ५ सा पंपथे पृथिवी पार्थिवानि ।

गर्भं विभर्ति भुवनेष्वन्तस्ततो यज्ञो जायते विश्वदानिः ।

इति पुरस्तास्तम्बयजुष उपरिष्ठाद्वा वेदेन वेदिं त्रिः संमृज्यात् ।

यजमानः— चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशो घृत्प्रतीका भुवनस्य मध्ये ।

संमृज्यमाना महते सौभगाय मह्यं धुक्व यजमानाय कामान् ।

इति वेदि ५ संमृज्यमानामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः— पृथिव्यै वर्मासि, इति वेदेः पूर्वार्धे वितृतीयदेश उदगग्रं प्रागग्रं
वा दर्भं निधाय

---

१ उपरिष्ठान्नाम स्तम्बयजुषो हरणादुपरिष्ठात्खनिप्रत्यवेक्षणात्प्राग्भेदेन वेदिं त्रिः
संमृज्यात् ।

पृथिवि देवयजन्योर्षध्यास्ते मूलं मा हिंसिषम् ।

इति स्फ्येन तृणं प्रहत्याप उपस्पृश्य

अपहतो ररुः पृथिव्यै, इति स्फ्येन सतृणान्पाशूनपादाय

वज्रं गच्छ गोस्थानम्, इति हरेत् ।

यजमानः—यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि
देवाः ।

यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्येन्द्र वज्रेण शिरोभिच्छनधि ।

इति स्तम्बयजुर्हियमाणमनुमन्त्रयेत् (स्तम्बयजुः—सतृणाः पांसवः ।)

अध्वर्युः—वर्षतु ते द्यौः, इति वेदिं यजमानं वा प्रत्यवेक्ष्य

बधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पात्रैर्योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्मस्तमतां मा मौक् ।

इत्युत्करे स्तम्बयजुर्निवपेत् ।

आग्नीध्रः—अररुस्ते दिवं मा स्कान्, इत्युत्करे न्युप्तं स्तम्बयजुरुपर्यञ्ज-
लिना गृह्णीयात् ।

यजमानः—इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् ।

मेधावी दिक्षु मनसा तपस्व्यः तर्दतश्चरति मानुषीषु ।

इत्युत्करमभिगृह्यमाणमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—अपाररुम देवयजनं पृथिव्याः, इति द्वितीयं प्रहत्याप उप-
स्पृश्य

अपहतोऽररुः पृथिव्यै देवयजन्यै, इति स्फ्येन सतृणान्पाशू-
सूनपादाय

व्रजं गच्छ गोस्थानम् । इति हरेत् ।

यजमानः—यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा
द्वेष्टि देवाः ।

१ उत्करो नाम—वेदिप्रदेशादुत्तरतः पुरस्तादितृतीयदेशे त्रिपदेऽपतिष्ठे वा
देशे न्युप्तं स्तम्बयजुः स देश उत्करः ।

यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्येन्द्र वज्रं शिरश्छिनत्ति ।
इति स्तम्बयजुर्हियमाणमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—वर्षतु ते द्यौः, इति वेदिं यजमानं वा प्रत्यवेक्ष्य
बधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पार्श्वयोऽस्मान्दोष्टि
ये च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् । इत्युक्ते स्तम्बयजु-
निवपेत् ।

आग्नीध्रः—अवबाहो रक्षः, इत्युक्ते द्वितीयं न्युत्तं स्तम्बयजुरुपर्यङ्गलिना
गृहीयात् ।

यजमानः—इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् ।
भेधावी दिक्षु मनसा तपस्व्यन्तदूतश्चरति मानुषीषु ।
इत्युक्तेरभिगूह्यमाणमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—(३) अस्त्र्यां मा पतत्, इति स्थेने तृतीयं प्रहस्याप
उपस्पृश्य
अपहतोऽररुः पृथिव्या अदेवयजनः । इति स्थेने सतृणा-
न्पाशसनपादाय
व्रजं गच्छ गोस्थानम् इति हरेत् ।

यजमानः—यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा
द्वेष्टि देवाः ।

यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च तस्येन्द्र वज्रं शिरश्छिनत्ति ।
इति स्तम्बयजुर्हियमाणमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—वर्षतु ते द्यौः, इति वेदिं यजमानं वा प्रत्यवेक्ष्य
बधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पार्श्वयोऽस्मान्दोष्टि
ये च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् । इत्युक्ते स्तम्बयजुर्निवपेत् ।

आग्नीध्रः—अवबाहोऽघशंसः, इत्युक्ते तृतीयं न्युत्तं स्तम्बयजुरुपर्यङ्ग-
लिना गृहीयात् ।

यजमानः—इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् ।

मेधावी दिक्षु मनसा तपस्यन्तर्दूतश्चरति मानुषीषु ।

इत्युत्करमभिगृह्यमाणमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—तूष्णीं चतुर्थं हित्वाऽप उपस्पृश्य तूष्णीं स्फयेन दर्भशेषेण सह सतृणान्पाशुमूनपादाय तूष्णीं हृत्वा तूष्णीं वेदिं यजमानं वा प्रत्यवेक्ष्य तूष्णीमुत्करे निवपेत् ।

यजमानः—यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वष्टि देवाः ।

यः श्रुतेन हृदयेनेषणता च तस्येन्द्र वज्रेण शिरश्छिनत्ति ।

इति स्तम्बयजुस्तूष्णीं हियमाणमध्यनुमन्त्रयेत् ।

आग्नीध्रः—अवबाढा यातुधानाः, इत्युत्करे चतुर्थं न्युतं स्तम्बयजुरार्यञ्जलिना गृह्णीयात् ।

यजमानः—इदं तस्मै हस्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् ।

मेधावी दिक्षु मनसा तपस्यन्तर्दूतश्चरति मानुषीषु, इत्युत्करमभिगृह्यमाणमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—द्रप्सस्ते द्यां मा रकान्, इति खनिं प्रत्यवेक्ष्य (खनिः— यतः पांसव उपात्ताः स प्रदेशः)

वसवस्त्वा परिगृह्णन्तु गायत्रेण छन्दसा, इति स्फयेन दक्षिणतो

दक्षिणश्रोणिमारभ्य दक्षिणांसपर्यन्तं वेदे स्वीकारचिह्नीभूतां रेखां कृत्वा

रुद्रास्त्वा परिगृह्णन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा, इति स्फयेन पश्चाद्दक्षिण-

श्रोणिमारभ्योत्तरश्रोणिपर्यन्तं वेदेः स्वीकारचिह्नीभूतां रेखां कृत्वा ।

१ स्तम्बयजुस्तूष्णीं हरणेऽपि यो मा हृदा, इति मन्त्रेण यजमानेनानुमन्त्रणमवश्यं कार्यम् । स्तम्बयजुर्हियमाणमित्यविशेषवचनात् ।

२ अत्रोदकस्पर्शनं विद्वांसो विकल्पयन्ति तद्रीतिश्चैवं—

रौद्रराक्षसनैर्ऋतपैतृकच्छेदनभेदनानिरसनात्माभिर्मर्शनानि च कृत्वाऽप उपस्पृशेत् ।

३।९। इतिपरिभाषासूत्राद्भौद्रे कर्मणि कृतेऽपामुपस्पर्शनं प्राप्तं, तच्च रौद्रराक्षसे-

त्यत्र मीमांसारीत्याऽऽग्नेयमितिवदेकदेवतासंबन्धित्वावगमाद्बुद्रास्त्र परिगृह्णन्त्विति

बहुरुद्रसंबन्धे नापामुपस्पर्शनम् । निमित्तं संख्याया अत्रिक्षित्वाद्बुद्रास्त्रात्

कार्यमित्यन्ये हविः क्षायतीतिवत् ।

आदित्यास्त्वां परिगृह्णन्तु जागतेन छन्दसा, इति रफेनोत्तरत
उत्तरश्रोणिमारभ्योत्तरांतपर्यन्तं वेदेः स्वीकारचिह्नीभूतां रेखां कुर्यात् ।

यजमानः— यज्ञस्य त्वा प्रमयाऽभिमया प्रतिमयोन्मया परिगृह्णामि,
इति वेदिं परिगृह्यमाणामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः— अपाररुम देवयजनं पृथिव्या अदेवयजनो जहि । इति
रफेनं वेदिभूमेरुपरितनां मृदमुद्धन्यात् ।

यजमानः— यदुद्धनन्तो जिहिःसिम पृथिवीमोषधीरफः ।
अध्वर्यवः स्फयकृतः स्फयेनान्तरिक्षं मोरु पातु तस्मात् ।
यदुद्धनन्तो जिहिःसिम क्रूरमस्या वेदिं चक्रुमा मनसा
देवयन्तः ।

मा तेन हेड उपगाम भूम्याः शिवा नो विश्वैर्भुवनेभिरस्तु, इत्यु-
द्धन्यमानामनुमन्त्रयेत् ।

आग्नीध्रः— अध्वर्युणा वेदिभूमेरुपरितनीमुद्धतां मृदमुक्करे त्रिर्निवपेत् ।

अध्वर्युः— इमां नराः कृणुत वेदिमेत देवेभ्यो जुष्टामदित्या उपस्थे ।
इमां देवा अजुषन्त विश्वे रायस्पोषा यजमानं विशन्तु ।
इत्याग्नीध्राय संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः— देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधसः ।

इति द्वयङ्गुलसंमितां (द्वयङ्गुलादिविकल्पसंमितां वा) पुरीषवतीं खात्वाऽप
उपस्पृश्य वेदिं दक्षिणतो वर्षीयसीं प्राक्प्रवणां प्रागुदक्प्रवणां वा
कृत्वा प्राञ्चौ वेद्यंसावुन्नीय तथा प्रतीच्यौ श्रोणी उन्नीय पुरस्तात्तनीयसीं
कृत्वा तथा च पश्चात्प्रथीयसीं कृत्वा मध्ये संनततरां कुर्यात् ।

यजमानः— भूमिर्भूत्वा महिमानं पुपोष ततो देवी वर्धयते पयार्सि ।

यज्ञियो यज्ञं वि च यन्ति शं चौषधीरार्षे इह शर्करीश्च ।

इति वेदिं क्रियमाणामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः— ब्रह्मनुत्तरं परिग्राहं परिग्रहीष्यामि, इति ब्रह्माण-
मामन्त्रयेत् ।

ब्रह्मा—भूर्भुवःस्वर्बृहस्पतिप्रसूतः, इति जपित्वा ।
ॐ परिगृहाण, इत्यतिसृजेत् ।

अध्वर्युः—ऋतमसि, इति दक्षिणतः पूर्वोक्तप्रकारेण रेखां कृत्वा
ऋतसदनमसि, इति पश्चात्पूर्वोक्तप्रकारेण रेखां कृत्वा
ऋतश्रीरसि, इत्युत्तरतः पूर्वोक्तप्रकारेण रेखां कुर्यात् ।

यजमानः—यज्ञस्य त्वा प्रमयाऽभिमया प्रतिमयोन्मया परिगृह्णामि
इति वेदिं परिगृह्णमाणामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—धा असि स्वधा अस्युर्वी चासि व्रस्वी चासि पुरा क्रूरस्य
विसृषो विरष्णिन्, इति स्फयेन वेदिं प्रत्यगपवर्गां योयुष्यै
उदाशयं पृथिवीं जीरदानुर्यामैरयन्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तां
धीरासो अनुदृश्यं यजन्ते, इति वेदिमनुवीक्ष्य पश्चार्धं वेदेर्वि-
तृतीयदेशे स्फं तिर्दञ्च स्तब्ध्या

प्रोक्षणीरासादयेध्मावर्हिरुपसादय, स्रुवं च स्रुचश्च संमृद्दि पत्नीं
संनह्याऽऽज्येनोदेहि । इत्याग्नीध्राय संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—प्रोक्षणीरभिपूर्य, उदञ्च स्फयमपोह्य, दक्षिणेन स्फयमसऽस्पृष्टा
उपनिनीय
ऋतसधः स्थ, इति यजमानस्य द्वेष्यं (पापं) मनसा ध्यायन् स्फयस्य
वर्त्मनि प्रोक्षणीरासादयेत् । (अत्र ऋतसधः स्थ पापघ्न्य इति
याज्ञिककल्पाः)

यजमानः—ईडेऽन्यक्रतूरहमपो देवीरुपब्रुवे दिवा नक्तं च सस्रुषी-
रपस्वरीः । इति प्रोक्षणीरासाद्यमाना अनुमन्त्रयेत् ।

१ आपस्तम्बब्रह्मा—बृहस्पते परिगृहाण वेदिं स्वगावो देवाः सद्-
नानि सन्तु । तस्यां वर्हिः प्रथता स्तब्ध्या नः पृथिवी देव्यस्तु,
देवता वर्धय त्वं नाकस्यं पृष्ठे यजमानो अस्तु । सप्तर्षीणां सुकृतां यत्र
लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि । इत्युगंशुः १५ मुक्त्वोच्चैः, ॐ इम्, परि-
गृहाण, इत्यनुजानीयात् ।

२ योयुष्य—निम्नोन्नतसमीकरणार्थं विघटय्य

आग्नीध्रः—शतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वधः । इति द्वेष्यं (पाप्मानं)
मनसा ध्यायन्पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुत्करे स्फ्यमुदस्य हस्तावनिज्य स्फ्यस्या
ग्रमप्रतिमृशन्स्फ्यं प्रक्षाल्योत्तरेणाऽऽहवनीयं प्रागग्रं दक्षिणमिध्ममुत्तरं
बहिरुपसादयेत् ।

यजमानः—ऊर्गोमृदुप्रथमानं स्योनं देवेभ्यो जुष्टं सदानाय बर्हिः ।
सुवर्गो लोके यजमानं हि धेहि मां नार्कस्य पृष्ठे परमे व्योमन् ।
इति बर्हिरासाद्यमानमनुमन्त्रयेत् ।

आग्नीध्रः—घृताचीरेताग्निर्वो ह्वयति देवयज्यायै, इति सस्रुवप्रा-
शित्राः स्रुच आदाय ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रह्युष्टा अरांतयः, इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा प्रति-
त्प, अनिशिताः स्थ सपत्नक्षयणीः, इति तप्ताः सप्राशित्राः
स्रुचोऽमिमन्त्र्य विभक्तैरविभक्तैर्वा वेदाग्राग्रैः—

गोष्टं मा निर्भृक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाहं संमार्जिम ।

इति प्राचीनमुदीचीनं वोत्तानं स्रुचं वेदाग्राग्रैरन्तरतोऽभ्याकारं सर्वतो-
विलमभिसमाहारं वेदाग्रमूलैर्दण्डं च संमृज्य

वाचं प्राणं मा निर्भृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीं संमार्जिम ।

इति प्राचीमुदीचीं वोत्तानां जुहुं वेदाग्राग्रैरन्तरतोऽभ्याकारं प्राचीं
वेदाग्रमध्येर्बह्यतः प्रतीचीं वेदाग्रमूलैर्दण्डं च संमृज्य

चक्षुः श्रोत्रं मा निर्भृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीं संमार्जिम ।

इत्युदीचीमेवोत्तानामुपभृतं वेदाग्राग्रैरन्तरतोऽभ्याकारं प्रतीचीं वेदाग्र-
मध्येर्बह्यतः प्राचीं वेदाग्रमूलैर्दण्डं च संमृज्य

प्रजां योनिं मा निर्भृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीं संमार्जिम ।

इति स्रुववद्भ्रुवां संमृज्य

रूपं वर्षं पशूनां मा निर्भृक्षं वाजि त्वा सपत्नसाहं संमार्जिम ।

इति स्रुववत्प्राशित्रहरणं संमृज्य, तृष्णीं वा स्रुववदेव संमृज्याऽऽ
प्रयोगसमाप्तेः संमृष्टपात्राण्यसंमृष्टपात्रैर्न संस्पर्शयेत् ।

अग्नेर्वेस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टुपामि । इति पुनः प्रतितप्य प्रोक्ष्या-

ग्नेणोत्करं जघनेन वा दर्भेषु सादयित्वा स्रुक्संमार्जनान्याङ्गिः

संस्पर्शयेत्

दिवः शिल्पमवततं पृथिव्याः ककुभिः श्रितम् ।

तेन वयं सहस्रवल्शेन सपत्नं नाशयामसि स्वाहा ॥

इति यस्मिन्नग्नौ प्रतितपनं तस्मिन्नग्नौ प्रहरेद्वीत्करे न्यसेत् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इत्यग्नौ प्रहरणपक्षे त्यागो न न्यास-
पक्षे त्यजेत् ।

आग्नीध्रः—वेदमाज्यस्थालीं योक्त्रं पवित्रे चाऽऽदाय (मौञ्जं दाम पवित्रे
चाऽऽदायेति वा)

आशासानी सौमनसं प्रजां सौभाग्यं तनूम् ।

अग्नेरनुव्रता भूत्वा सं नद्ये सुकृताय कम् ।

इत्यपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वङ्गुमासीनां तिष्ठन्तीं वा पत्नीं मौञ्जेन दाम्नाऽ-
न्यतरतः पाशेन योक्त्रेण वा संनद्येत् (संनद्येत्—योक्त्रान्ते पाशं
प्रतिमुच्य विरमेत् ।)

पत्नी—उत्तरेण नाभिं शिखाकृतिं ग्रन्थिं कृत्वा प्रदक्षिणं पर्युह्य दक्षिणेन
नाभिमवस्थाप्योपोत्थाय

अग्ने गृहपत उप मा ह्वयस्व, इति गार्हपत्यमुपस्थाय

देवानां पत्नीरुप मा ह्वयध्वं पत्नि पन्त्येष ते लोको नमस्ते

अस्तु मा मा हिंसीः, इति देवपत्नीरुपस्थाय तस्मादेशादपक्रम्य

सुप्रजसंस्त्वा वयं सुपत्नीरुपसेदिम ।

अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् । इति दक्षिणत उदी-

च्युपविश्य

इन्द्राणीवाविभवा भूयासमदिति रिव सुपुत्रा ।

अस्थूरि त्वां गार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वाय । इति जपेत् ।

१ याज्ञिकसंप्रदायस्तु प्रकृतावग्नौ प्रहरणमेव विकृतौ तूत्करे त्यागः ।

२ योक्त्रम्—बलीवर्दनियोजनार्थं शम्यायां प्रतिमुक्तरञ्जुविशेषः । यदा च
याज्ञिका इमां रञ्जुं गृह्णन्ति तदा योक्त्रं पवित्रे चाऽऽदायेति वक्तव्यम् । यदा तु तां
न गृह्णन्ति मौञ्जमेव दाम स्वी कुर्वन्ति तदा तु मौञ्जं दाम पवित्रे चाऽऽदायेति
वक्तव्यम् । ये तु दाम गृहीत्वा योक्त्रं पवित्रे चाऽऽदायेति वदन्ति ते स्वाज्ञान-
विलसितमेव प्रकटयन्ति ।

यजमानः—युक्तां मे यज्ञमन्वासाते, इति पत्नीं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—पूषा ते विलं विष्णुं इति सर्पिर्धानस्य विलमपावर्त्य दक्षिणाग्ना-
वाज्यं विलाप्य

अदितिरस्यच्छिद्रपत्रा, इत्याज्यस्थालीमादाय

महीनां पयोऽस्योषधीनां रसस्तस्य तेऽक्षीयमाणस्य निर्व-

धामि देववज्याये इति तस्यां प्रवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निरूप्य

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाशुरे ।

इति दक्षिणाग्नावधिश्रित्य वेदेन भस्म प्रमृज्य

इषे त्वा, इति दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्याधिश्रित्य

ऊर्जे त्वा, इत्यपादाय वेदेन भस्म प्रमृज्य वेदेनोपम्य पत्न्या उपहरेत् ।

पत्नी—तदाज्यमनुच्छ्वसन्ती निर्मल्य तूष्णीं वीक्ष्य

महीनां पयोऽस्योषधीनां रसोऽदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे,

सुभ्रजास्त्वाय ।

इति वीक्षत ।

आग्नीध्रः—तेजोऽसि, इत्युत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिश्रित्य

तेजसे त्वा, इत्यपादाय वेदेन भस्म प्रमृज्य

(अनालम्मुक्तत्वादिना पत्न्यामसंनिहितायां गार्हपत्यस्योत्तरार्धाधिश्र-
यणमपादानं च लुप्यते । तदीक्षणाभावात् । तदा योक्त्रं मौञ्जं दाम वा
स्वकाले दक्षिणतः पाशमुदक्शुल्बं पश्चाद्वेदेरन्तर्वेदि वा तूष्णीं निदध्यात् ।)

तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहि, इति हत्वा

अग्निस्ते तेजो माविनेत्, इत्याहवनीयेऽधिश्रित्य वेदेन भस्म प्रमृज्य

अग्नेर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे

भव ।

इति स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयेत् । (वर्त्मन्—वर्त्मनि)

अध्वर्युयजमानौ—तदाज्यं तूष्णीं निर्मल्य वीक्ष्यानुच्छ्वसन्तौ ।

१ उच्छ्रासे—इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूढमस्य पाशुरे । इति प्रायश्चित्तीयामृचं जपेत् । आश्वलायनीययजमानस्त्रि-

मामेव ऋचं स्वशाखाधर्मेण पठेत् ।

आज्यमासि सत्यमसि सत्यस्याध्वक्षमासि हविरेसि वैश्वानरं
 वैश्वदेवमुत्पूतशुष्मं सत्यौजाः सहोऽभि सहमानमसि सहस्वा-
 रतीः सहस्वारातीयतः सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः ।
 सहस्रवीर्यमसि तन्मा जिन्वाऽऽज्यस्याऽऽज्यमसि सत्यस्य स-
 त्यमसि सत्यायुरसि सत्यशुष्ममसि सत्येन त्वाऽभिघोरयामि
 तस्य ते भक्षीय । इत्यवेक्षेयाताम् ।

अध्वर्युः—शुक्रमसि, इत्युदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारमाज्यं प्रथममुत्पूय
 ज्योतिरसि, इति पूर्ववद्द्वितीयमुत्पूय,
 तेजोऽसि, इति पूर्ववत्तृतीयमुत्पूय,
 देवो वः सवितोत्पुनातु, इत्याज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षणीः
 प्रथममुत्पूय,
 अच्छिद्रेण पवित्रेण, इति पूर्ववद्द्वितीयमुत्पूय,
 वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः, इति पूर्ववत्तृतीयमुत्पुनीयात् ।

यजमानः—अद्भिराज्यमाज्येनापः सम्यक्पुनीत सवितुः पवित्रैः ।
 ता देवीः शकरीः शाकरेणोमं यज्ञमवत संविदानाः । इत्याज्यं
 प्रोक्षणीश्चोत्पूयमाना अभिमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—शुक्रं त्वां शुक्रायां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे
 गृह्णामि । इत्याज्यस्थाल्या विलेन समं जुह्वा विलं भास्यमाणो जुहूं
 वेदेनोपयम्य, अनिष्कासिना स्तुवेणान्तर्वेद्याज्यं भूयो जुह्वां प्रथमं
 गृहीत्वा
 ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे
 गृह्णामि ।
 इति पूर्ववद्द्वितीयमाज्यं जुह्वां गृहीत्वा

१ पुनराहारम्—पुरत आरभ्य पश्चात्कृत्वा पुरतः समासिः, एवं त्रिः ।

२ अनिष्कासिना—शेषरहितेन । निष्कासः शेषः । पुराणैपप्रतिषेधार्थं
 नैतत् । अपि तु आज्यशेषेण स्थापनीय इत्यर्थमिति निष्कासशब्दसामर्थ्या-
 दिति ब्रूमः ।

अर्चिस्त्वाऽर्चिषि धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे गृहामि ।

इति पूर्ववत्तृतीयमाज्यं जुह्वां गृहीत्वा

पञ्चानां त्वा दातानां यन्त्राय धर्त्राय गृहामि ।

इति पूर्ववच्चतुर्थं जुह्वां गृहीत्वा

पञ्चानां त्वर्तूनां यन्त्राय धर्त्राय गृहामि ।

(इति पञ्चावत्तिनो यजमानस्य पूर्ववत्पञ्चमं गृहीत्वा बिहारसमीप
आसादयेत्)

यजमानः—चतुरवत्ती यजमानश्चतुर आज्यग्रहणमन्त्रानध्वर्युणा सह जपेत् ।

पञ्चावत्ती चेतपञ्चाऽऽज्यग्रहणमन्त्रानध्वर्युणा सह जपेत् ।

अत्राध्वर्युयजमानाबुभावपि चातुःस्वर्येणैव जपतः ।

तत्राध्वर्युराज्यग्रहणमन्त्रं चातुःस्वर्येण जपित्वाऽऽज्यं गृहीयात् ।

अध्वर्युः—पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्त्राय गृहामि ।

इत्याज्यस्याह्या मध्यदेश उपभृतं धारयमाण उपभृतं वेदेनोपयम्य,
अनिष्कासिना स्रुवेणान्तर्वेद्याज्यमल्पीय उपभति प्रथमं गृहीत्वा

पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृहामि ।

इति पूर्ववदुपभति द्वितीयं गृहीत्वा

पञ्चानां त्वा सलिलानां धर्त्राय गृहामि ।

इति पूर्ववदुपभति तृतीयं गृहीत्वा

पञ्चानां त्वा पृष्ठानां धर्त्राय गृहामि, इति पूर्ववदुपभति चतुर्थं

गृहीत्वा

(धामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनं देववीतये त्वा
गृहामि ।)

(इति पञ्चावत्तिन यजमानस्य गृहीत्वा)

चरोस्त्वा पञ्चबिलस्य यन्त्राय धर्त्राय गृहामि ।

इति पूर्ववदुपभति पञ्चमं गृहीत्वा

ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय गृहामि ।

इति पूर्ववदुपभति षष्ठं गृहीत्वा

क्षत्रस्य त्वैजसे यन्त्राय धर्त्राय गृहामि ।

इति पूर्ववदुपभृति सप्तमं गृहीत्वा
विशे त्वा यन्त्राय धत्राय गृह्णामि ।

इति पूर्ववदुपभृति अष्टमं गृहीत्वा विहारसमीप आसाद्य
(सुवीर्याय त्वा गृह्णामि । इति पञ्चावत्तिन यजमानस्य गृह्णीयात् ।)

यजमानः—अध्वर्युणा सहेमानाज्यग्रहणमन्त्राञ्जपेत् । (अध्वर्युस्तु पूर्ववदेव
चातुःस्वर्षेणैव मन्त्रानुक्त्वाऽऽज्यं गृह्णीयात् ।)

अध्वर्युः—सुप्रजास्त्राय त्वा गृह्णामि, इति वेदेन सहाऽऽज्यस्थाह्या

उत्तरतो भूमौ प्रतिष्ठितायां ध्रुवायामन्तर्वेदि भूयिष्ठमाज्यमनिष्कांसिना
स्रुवेण प्रथमं गृहीत्वा

रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि । इति पूर्ववद्ध्रुवायामाज्यं द्वितीयं
गृहीत्वा

ब्रह्मवर्चसाय त्वा गृह्णामि । इति पूर्ववद्ध्रुवायामाज्यं तृतीयं
गृहीत्वा

भूरस्मार्के हविर्देवानामाशिषो यजमानस्य देवानां त्वा
देवताभ्यो गृह्णामि ।

इति पूर्ववद्ध्रुवायामाज्यं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा विहारसमीप आसादयेत् ।
(पञ्चावत्तिनो यजमानस्य)—

(कामाय त्वा गृह्णामि । इति पूर्ववद्ध्रुवायामाज्यं पञ्चमं गृहीत्वा
विहारसमीप आसादयेत् ।) चतुर्गृहीतप्रभृतीन्येतान्याज्यान्युत्करे नाऽऽसा-
दयेत् । अन्तर्वेदि गृहीतं ध्रुवागतमाज्यं न पश्चाद्धरेत् ।

यजमानः—अध्वर्युणा सहेमानाज्यग्रहणमन्त्राञ्जपेत् । अध्वर्युस्तु प्राग्वदेव
चातुःस्वर्षेणैव त्रयात् ।

अध्वर्युः—आपो देवीरग्रेपुवो अग्रेगुवोऽग्रं इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिं
धत्त युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये
प्रोक्षिताः स्थ ।

इति प्रोक्षणीरभिन्त्रय

ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामि । इति ब्रह्माणमासन्त्रयेत् ।

ब्रह्मा—भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतः । इति ज्ञापित्वा
ॐ ३ प्रोक्ष । इत्यतिसृजेत् ।

अध्वर्युः—विस्त्रस्त्रेधमम्—

कृष्णोऽस्याखरेष्टोऽग्नये त्वा स्वाहा ।

इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिधं प्रोक्ष्य

वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहा ।

इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं वेदिं प्रोक्ष्य

बर्हिरसि सुग्भ्यस्त्वा स्वाहा । इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं बर्हिः

प्रोक्ष्यान्तर्वेदि पुरोग्रन्थि ऊर्ध्वप्रं बर्हिरासमदयेत् ।

यजमानः—अश्रिश्रेम बर्हिरन्तः पृथिव्यां सश्रोहयन्त ओषधी-
र्विवृणः ।

यासां मूलमुदवधीः स्फयेन शिवा नस्ताः सुह्वा भवन्तु ।

सुमनसो यजमानाय सन्त्वोषधीराप इह शकरीश्च ।

वृष्टिद्यावा पर्जन्य एना विरोहयतु हिस्ण्यवर्णाः शतवल्शाः
अदब्धाः ।

इत्यन्तर्वेदि बर्हिरासन्नमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—दित्रे त्वां, इत्यासन्नबर्हिषोऽग्रं प्रोक्ष्य

अन्तरिक्षाय त्वा, इति मध्यं प्रोक्ष्य

पृथिव्यै त्वां, इति मूलं प्रोक्ष्य, सुच्यप्राणि मूलानि च क्लेदयित्वा

पोषाय त्वा, इति सुग्विलाग्रयोरुपरिन्यस्तन्युब्जहस्तेन प्रत्यगपवर्गं

ग्रन्थि प्रत्युक्षेत् ।

अध्वर्युयजमानौ—प्राचीनाबीतिनौ भूत्वा

अध्वर्युः—स्वधा पितृभ्य उर्ध्वं बर्हिषद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छत ।

१ आपस्तम्बब्रह्मा—

प्रोक्ष यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।

सप्तर्षीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च वेदि ।

इत्युपांशु जपमुक्त्वोच्चैः—ओ ३ सू, प्रोक्ष इत्यनुजानीयात् ।

इति प्रोक्षणीशेषं दक्षिणायै श्रोणेरोत्तरस्थाः संततं निनीय यज्ञोपवीती
भूत्वाऽप उपस्पृशेत् ।

यजमानः—पितृभ्यो बर्हिषद्भ्य इदं न मम । इति त्यागं कृत्वा यज्ञो-
पवीती भूत्वाऽप उपस्पृशेत् ।

अध्वर्युः—पूषा ते ग्रन्थि विष्यतु, इति पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपगूढं ग्रन्थि प्राग-
पवर्गं विस्त्रस्य (यदि संनहनकाले पश्चात्प्रागुपगूढौ ग्रन्थिस्तं पुच्छ
गृहीत्वा पश्चादाकृष्य विस्त्रस्य)

विष्णोः स्तूपोऽसि, इति प्रस्तरमाहवनीयं प्रति बर्हिषः सकाशात्क-
र्षन्निव शनैरपादाय

अयं प्राणश्चापानश्च यजमानमपि गच्छताम् ।

यज्ञे ह्यभूतां पोतारौ पवित्रे हव्यशोधन्ते ।

यजमाने प्राणापानौ दधामि । इति तस्मिन्प्रस्तरे पवित्रे अपिसृज्य

प्राणापानाभ्यां त्वा सतनुं करोमि । इत्यग्रेणाऽऽहवनीयं प्रस्तर-

माहत्य यजमानाय प्रयच्छेत् ।

यजमानः—ब्रह्मणे प्रयच्छेत् ।

ब्रह्मा—प्रस्तरं धारयति ।

यजमानः—स्वयमेव वा धारयेन्न ब्रह्मणे प्रयच्छेत् ।

अध्वर्युः—परिभोजनीयदर्भैर्वा वेदिमन्तर्धाय दक्षिणतः संनहनं शुल्बं
प्राचीनं प्रागुदीचीनं वा निधाय

ऊर्णाभ्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्यः ।

इति बहुलमनतिदृश्यं प्रागपवर्गं प्रत्यगपवर्गं वा त्रिधातु पञ्चधातु
वाऽग्रैर्मूलान्याभिच्छादयन्धातौ धातौ मन्त्रमावर्तयन्बर्हिषा वेदिः स्तृणी-
यात् ।

यजमानः—चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशो घृतर्षतीका वयुर्नोनि वस्ते ।

सा स्तीर्यमोणा महते सौभगाय सा मे धुक्व यजमानाय

कामोन् ।

१ प्रस्तरस्य शनैरपादानं सूत्रयताऽऽकर्षणं प्रस्तरस्थेत्स्ततः करणं निन्दित-
मिति गम्यते । संस्कृतशोधि साक्षादिवक्त एव “ नो दौलीर्यादिना । ”

शिवा च मे शम्मा चैधि स्योना च मे सुषदा चैध्यूर्जस्वती
च मे पर्यस्वती चैधि ।

इषमूर्ज मे पिन्वस्व ब्रह्म तेजो मे पिन्वस्व क्षत्रमोजो मे
पिन्वस्व विशं पुष्टि मे पिन्वस्वाऽऽरुन्नाद्यं मेः पिन्वस्व प्रजां
पशुन्मे पिन्वस्व ।

इत्यास्तीर्यमाणां वेदिमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—प्रस्तरपाणिः—

गन्धर्वोऽसि विश्वावसुर्विश्वस्मादीपतो यजमानस्य परिधिरिड
ईडितः ।

इत्युदगप्रमन्योन्यसंस्पृष्टं मध्यमं पारिधिं परिदध्यात् ।

यजमानः—ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहं सजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसु-
वित् । इति परिधीयमानं मध्यमं पारिधिमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड ईडितः ।
इति प्रागप्रमन्योन्यसंस्पृष्टं दक्षिणं पारिधिं परिदध्यात् ।

यजमानः—उग्रोऽस्युग्रोऽहं सजातेषु भूयासमुग्रश्चेत्ता वसुवित् ।
इति परिधीयमानं दक्षिणं पारिधिमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मणा यजमा-
नस्य परिधिरिड ईडितः । इति प्रागप्रमन्योन्यसंस्पृष्टमुत्तरं पारिधिं
परिदध्यात् ।

यजमानः—अभिभूरस्यभिभूरहं सजातेषु भूयासमाभिभूश्चेत्ता वसु-
वित् ।

इति परिधीयमानमुत्तरं पारिधिमनुमन्त्रयेत्

अस्मिन्यज्ञ उष भूय इन्न मेऽविक्षोभाय परिधीन्दधामि ।

धर्ता धरुणो धरीयानग्निद्वेषांसि निरितो नुदातै ।

इत्यनया सकृदन्ते सर्वान्पारिधीननुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिशस्त्याः ।

इत्याहवनीयमभिमन्त्र्योपर्यहवनीये प्रस्तरं धारयन्नि काष्ठैर्बलवन्तं
कुर्यात् ।

यजमानः—धुनाजिमे त्वा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे जात-
वेदः ।

इन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योर्जीवेम बलिहृतौ वयं ते ।
यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्याद्यद्वा स्कन्दादाज्यस्योत
विष्णो ।

तेने हन्मि सपत्नं दुर्मरायुमैने दधामि निर्कृत्या उपस्थे ।
तेजिष्ठा ते तपना या च रोचना प्रत्यूषन्तीस्तन्वो यास्ते अग्ने ।
ताभिर्वर्माण्यभितो व्ययस्व मा त्वा दर्भन्यज्ञहनः पिशाचाः ।
इति चाऽऽहवनीयमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—आधारसमिधौ गृहीत्वा मध्यमं परिधिमुपस्पृश्य

वीतिहोत्रं त्वा कवे सुपन्तरे समिधीमह्यग्रे बृहन्तमध्वरे ।

इति दक्षिणामाधारसमिधं पूर्वाधारसमाप्तिप्रदेश ऊर्ध्वाग्रामाधाय

समिदस्यायुषे त्वा, इति तूष्णीं वोत्तरामाधारसमिधमुत्तराधारसमा-
प्तिप्रदेश ऊर्ध्वाग्रामाधाय समावनन्तर्गभौ दर्भौ विधृतित्वेन कल्प-
यित्वा

विशो यन्त्रे स्थः, इत्यन्तर्वेषुदगग्रे ते विधृती निदध्यात् ।

यजमानः—विच्छिनन्नि विधृतीभ्यां सपत्नौञ्जातान्भ्रातृव्यान्ये च
जनिष्यर्माणाः । विशो यन्त्राभ्यां विधेमाभ्येनानहः स्वानोमुत्त-
मोऽसानि देवाः ।

विशो यन्त्रे नुदमानि अरौति विश्वं पाप्मानमर्मातिं दुर्म-
सिदन्ती देवी सुकृतस्य लोके धृती स्थो विधृती

प्राणांमयि धारयतं प्रजां मयि धारयतं पशून्मरिपादि यज्ञं

इति विधृती आसाद्यमाने अनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः--वसूनां रुद्राणामादित्यानां सदसि सीद । इति तयोर्वि-
धत्योस्परि प्रस्तरं स्थापयेत् ।

यज्ञमानः--अथ प्रस्तर उभर्यस्य धर्ता धर्ता प्रयाजानोमुतानूया-
जानाम् ।

स दोधार समिधो विश्वरूपास्तस्मिन्सुचो अध्यासादयामि ।

इति प्रस्तरमासाद्यमानमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः--जुहूसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि-
सीद ।

इति तस्मिन्प्रस्तरे प्रागग्रामं परस्परमसः पृष्ठां जुहुः सादयेत् ।

यज्ञमानः--आरोह पथो जुहु देवयानान्यत्रर्षयः प्रथमजा ये
पुराणाः ।

हिरण्यपक्षाजिरा संभृताङ्गा वहसि मा सुकृतां यत्र लोकाः ।

जुहूसि घृताची गायत्र्याग्नी कविभिर्जुषाणा ।

अव्यथमज्ञा यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युष देवाना-
ग्नेयेन शर्पणा दैव्येन । इति जुहूमासाद्यमानामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः--उपभृदसि घृताची नाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि
सीद । इति प्रस्तर उत्तरेण जुहुं प्रागग्रामसः स्पृष्टामुपमृतं साद-
येत् ।

यज्ञमानः--अवाहं ब्रोध उपभृता सपत्नाञ्जातान्भ्रातृव्यान्पे च जनि-
वित्नाः ।

इति यज्ञं सुदुर्घामिव धेनुमहमुत्तरा भूषासमधरे मत्स-
दाहसि ।

सुभृदस्युपभृदघृताची त्रैष्टुभेन उन्दसा विश्ववेदाः ।

यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युष देवाने-

अव्यथमान दैव्येन । इत्युपभृतासाद्यमानामनुमन्त्रयेत् ।

अग्नेय शर्पणा

अध्वर्युः—ध्रुवाऽसि घृताची नाम्ना म्रियेण नाम्ना म्रिये सदासि
सीद । इति प्रस्तर उत्तरेणोपभृतं प्रागप्रामसः पृष्ठां ध्रुवामासादयेत् ।

यजमानः—यो मां वाचा मनसा दुर्मरायुर्हदारोतीयादभिदासैदमे ।
इदमस्य चित्तमधरं ध्रुवार्यो अहमुत्तरो भूयासमधरे मत्स-
पत्नाः ।

ध्रुवाऽसि धरणां धनस्य पूर्णा जागतेन छन्दसा विश्ववेदाः ।
अव्यधमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युष देवान् वै-
श्वदेवेन शर्मणा दैव्येन । इति ध्रुवामासाद्यमानामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—ऋषभोऽसि शाकरो घृताचीनां संनुः म्रियेण नाम्ना
म्रिये सदासि सीद । इति दक्षिणेन जुहूमुत्तरेण वा, उत्तरेण वा
ध्रुवां सुवः सादयेत् ।

यजमानः—स्योनो मे सीद सुपर्दः पृथिव्यां प्रथये प्रजयो पशुभिः
सुवर्गे लोके ।

दिवे सीद पृथिव्यामन्तरिक्षेऽहमुत्तरो भूयासमधरे मत्स-
पत्नाः ।

अथ सुवो अभिजिहति होमाऽच्छतक्षरश्छन्दसाऽऽनुष्ठुभेन ।
सर्वा यज्ञस्य समनक्ति विष्ठा बार्हस्पत्येन शर्मणा दैव्येन ।
इति सुवमासाद्यमानामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—पूर्वस्थापितस्थले तूष्णीमाज्यस्थालीमासादयेत् ।

यजमानः—इयः स्थाली घृतस्य पूर्णाऽच्छिमपयाः शतधार उत्सः ।
मारुतेन शर्मणा दैव्येन । इत्याज्यस्थालीमासाद्यमानामनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—एता असदन्सुकृतस्य लोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं
पाहि यज्ञवर्ति पाहि मां यज्ञनिर्यम् । इति सुचोऽभिमन्त्रयेत् ।

इति सुगतान्याज्याभिमन्त्र्य वेदमाज्यस्थालीं पात्रीं स्वं चाऽऽ-
दाय—इदमहं सेनाया अभीत्वयै मुखमपोहामि । इति वेदेन

कपालवत्पुरोडाशादङ्गारानपोह्य

सूर्यज्योतिर्विधाहि महत इन्द्रियाय, इति पुरोडाशमभिमन्त्र्य
आप्यायतां घृतयोनिरग्निर्हव्यानुमन्यताम् ।

स्वमङ्क्ष्व स्वचमङ्क्ष्व सुरूपं त्वां वसुविदे पशूनां तेजसाऽ-

श्रये जुष्टमभिघारयामि ।

इत्याग्नेयं पुरोडाशमभिघार्यै

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्टामनु यो वितस्थे ।

आत्मन्वान्त्सोम घृतवान्नि भूत्वा देवानाञ्छ सुर्वविन्द यज-

मानाय महाम् ।

इति प्रातर्दोहमभिघार्य तूष्णीं सायंदोहमभिघार्यै

स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया मुशेवै कल्पयामि ते ।

इति पाञ्चामुषस्तीर्य

आर्द्रः प्रथस्नुर्भुवनस्य गोपाः शृत उत्स्नाति जनिता मतीनाम् ।

इत्यपर्यावर्तयन्पुरोडाशमुद्रास्य वेदेन भस्म प्रमृज्य

तस्मिन्त्सीदामृते प्रतिष्ठिष्व ब्रीह्याणां मेध सुमनस्यमानः ।

इति पाञ्चमं प्रतिष्ठस्य हस्तं प्रक्षाल्य (यवमयश्चेत् पुरोडाशं तूष्णीं
प्रतिष्ठाप्य)

१ इदमहं सेनाया इतिमन्त्रं प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत्पौर्णमास्याममावास्यायां समानसिद्धौ

२ सूर्यज्योतिरिति मन्त्रं प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत् । पौर्णमास्याममावास्यायाम् ।

३ पौर्णमास्याम्—तूष्णींमग्नीषोमीयमैन्द्रं वैमृधं पुरोडाशमभिघार्य, अमावा-
स्यायामग्नेयमावास्यायामिति मग्नेयाभिघार्य, तूष्णीमैन्द्राङ्गमभिघार्य ।

४ यस्त आत्मेत्यादिसायंदोहमभिघारणान्तं कर्म पौर्णमास्यां नास्ति सांनाय्या-
भावात् किं नयतोऽमावास्यायामपि नास्ति सांनाय्याभावादेव ।

५ स्योनं ते इति प्रतिष्ठपमानात्परमेषोमीयस्य वैमृधस्य च कार्यम् । अस्तं

दृ२६ गा दृ२६ मापति मा वो यज्ञपती रिषत् । इत्युदक् । त-
दोहमुद्रास्य

इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्क्रीतीत्, इति सुवगृहीतेनाऽऽज्येन
कपालानि प्रत्यज्य

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु इति सुवगृहीतेनाऽऽज्येन पुरोडाश-
मङ्कवोपरिष्ठापुरे ङाशस्याधस्तादञ्जनमाज्याक्तेन हस्तेन कुर्यात् ।

यजमानः—तृप्तिरसि गायत्रं छन्दस्तर्पय मा तेजसा ब्रह्मवर्चसेन
तृप्तिरसि त्रैष्टुभं छन्दस्तर्पय मौजसा वीर्येण तृप्तिरसि जागृतं
छन्दस्तर्पय मा प्रजया पशुभिः ।

इति पुरोडाशमज्यमानमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—अग्निर्होता । अश्विनाध्वर्यु । त्वष्टाऽग्नीत् । मित्र उपवक्ता ।

इत्यपरेण स्त्रुचः पुरोडाशम्, स्त्रुचामुत्तरतो दोहौ, पुरोडाशस्योत्तरतो
वा अपि वा हस्ते कुम्भ्यौ धृत्वा वेदिमध्ये पूर्वं शृतमपरं दधि संश्लि-
ष्यानन्तरं विभज्य दक्षिणस्यां श्रोण्यां शृतमुत्तरस्यां दध्येवमासादयेत् ।
सकृन्मन्त्रमुक्त्वा सर्वेषां हविषामासादनासंभवे प्रतिहविर्द्विव्यं मन्त्रमा-
षत्याऽऽसादयेत् । तथैकेन दक्षिणेन हस्तेनाऽऽसादनासंभवे हस्तद्वये-
नाऽऽसादयेत् । कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयमिति मन्त्रलिङ्गात् ।

१ पौर्णमास्यामसंनयतोऽमावास्यायां च प्रातर्दोहोद्वासनं नास्ति सांनाध्या-
भावात् ।

२ इरा भूतिरिति मङ्गं प्रतिकपालयोगमावर्तयेत्पौर्णमास्याममावास्यायां च ।

३ पौर्णमास्यामसंनयतोऽमावास्यायां च—देवस्त्वा सवितेति मन्त्रं प्रति-
पुरोडाशमावर्तयेत् ।

४ पौर्णमास्यामसंनयतोऽमावास्यायां च तृप्तिरसीति पुरोडाशानुम-
प्रतिपुरोडाशमावर्तयेत् ।

५ पौर्णमास्याम्—पृथिवी होता धौरध्वर्यु रुद्रोऽग्नीत्, वृहमाति-
इत्यपरेण स्त्रुचः पुरोडाशानासादयेत् । असंनयतोऽमावास्यायां
दयेत् । मन्त्रस्तु अग्निर्होतेश्यादिरेव । मानं व्य-

६ पौर्णमास्यामसंनयतोऽमावास्यायां दोहामादनं नास्ति

यजमानः—यज्ञोऽसि सर्वतः श्रितः सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ-
यता ५ शतं मे सन्त्वाशिषः सहस्रं मे सन्तु सुनृता इरोवतीः
पशुमतीः प्रजापतेरसि सर्वतः श्रितः सर्वतो मां भूतं भविष्य-
च्छयता ५ शतं मे सन्त्वाशिषः सहस्रं मे सन्तु सुनृता
इरोवतीः पशुमतीः ।

इत्याग्नेयं पुरोडाशमासन्नमभिमृश्य

इहमिन्द्रियममृतं धीर्यमनेनेन्द्राय पशवोऽचिकित्सन् ।
तेन देवा अवतोप मामिहेषमूर्जे यज्ञः सह ओर्जः सनेय ५
शतं ययि श्रयताम् । इत्यासन्नं प्रातर्दोहमभिमृश्य
यत्पृथिवीमर्चरत्तत्प्रविष्टं येनासिञ्चद्ब्रह्ममिन्द्रे प्रजापतिः ।

१ पौर्णमास्याम्—असंनयतोऽमावास्यायां चाऽऽग्नेयपुरोडाशाभिमर्शनानन्तरम्—
अयं यज्ञः सर्वसद्विष्मानुचा साञ्जा यजुषा देवताभिः ।
तेन लोकान्तसूर्यवतो जयेमेन्द्रस्य सरुयममृतत्वमेश्याम् ।
 इति सर्वाणि हवी ५ ष्यभिमृश्य

यो नः कनीय इह कामयोता अस्मिन्यज्ञे यजमानाय मह्यम् ।
अपतमिन्द्रो वैमृधो भुवनाकुदतामहं प्रजां वीर्वतीं विदेय ।
 इत्यैन्द्रवैमृधमभिमृश्य, ममाग्ने वर्च इति मन्त्रैः—
पृथिवी हाता, द्यौरध्वर्युः, रुद्रोऽग्नीत्, बृहस्पतिरुपवक्ता,

२ सू इति सर्वाणि हवी ५ ष्यासन्नान्-भिमृशेत् ।

३ पौर्ण

नयतः—अ मावास्यायां ममृतत्वमश्यामित्यस्यानन्तरम्—
 स्यायामाग्ने

४ यस्त आते कनीय इह कामयोता अस्मिन्यज्ञे यजमानाय मह्यम् ।

भावात् । तेनेन्द्रो वैमृधो भुवनाकुदतामहं प्रजां वीर्वतीं विदेय ।

५ स्थोने

इत्यैन्द्रस्य ममाग्ने वर्च इति मन्त्रैरभिहोतेति मन्त्रैश्च सर्वाणि
 सयतोऽम

इदं तच्छुक्रं मर्षु वाजिनीं वद्येनोपरिष्ठादधिनीन्महेद्रं दधिमा-
न्धिनीनोतु ।

इत्यासन्नं दध्यभिमृश्य-

अयं यज्ञः सभसदद्धविष्मोनुवा साम्ना रजुषा देवताभिः ।

तेन लोकान्तमूर्यवतो जयेमेन्द्रस्य सख्यममृतत्वमश्याम् ।

इति सर्वाणि हवींष्याभिमृश्य (पूर्वमभिमृष्टान्यपि पुनरभि-
मृशेत् ।)

ममाग्ने वचो विहवेष्वस्तु वयं त्वेन्धोनास्तनुर्वे पुषेम ।

मह्यं नमन्तां प्रदिशुश्चतस्रस्त्वयाऽध्यक्षेण पूर्तना जयेम ॥ १ ॥

मम देवा विहवे सन्तु सर्व इन्द्रोवन्तो मरुतो विष्णुरग्निः ।

ममान्तरिक्षमुरु गोपमस्तु मह्यं वार्तः पततां कामे अस्मिन् ॥ २ ॥

मरि देवा द्रविणमार्यजन्तां मय्याशीरस्तु मरि देवहूतिः ।

दैव्या होतारावनिषन्त पूर्वेऽरिष्ठाः स्याम तनुर्वा सुधीराः ॥ ३ ॥

मह्यं यजन्तु मम यानि हव्याऽऽकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु ।

एनो मा नि गीं कतमच्च नाहं विश्वेदेवासो अग्निं वोचता

मे ॥ ४ ॥

देवीः षडुर्वा रुरु णः कृणोत विश्वे देवास इह धीरयध्वम् ।

मा हास्महि प्रजया मा तनूभिर्मा रधाम द्विषते सोम

राजन् ॥ ५ ॥

अग्निर्मन्युं प्रतिनुदन्पुरस्ताददब्धो गोपाः परि पाहि नस्त्वम् ।

प्रत्यञ्चो यन्तु निगुतः पुनस्तेऽमैषां चित्तं प्रबुधा विने

शत् ॥ ६ ॥

धाता धातृणां भुवनस्य यस्पतिदेवः सवितारमभिमाति-

षाहम् ।

इमं यज्ञमग्निना भा बृहस्पतिदेवाः पान्तु यजमानं न्य-

गी ॥ ७ ॥

उरुव्यर्चो नो महिषः शर्म यश्च सदस्मिन्हवे पुरुदूतः पुरुक्षु ।

स नैः प्रजायै हर्यश्व मृडयेन्द्र मा नोरीरिषो मा परोदाः ॥ ८ ॥

ये नैः सपत्ना अप ते भवन्तिवन्द्राग्निभ्यामर्व बाधामहे
तान् ।

वसवो रुद्रा ओदित्या उपरिस्पृशं मोग्रं चेतारमधिराजम-
क्रन् ॥ ९ ॥

अर्वाञ्चमिन्द्रममुतो हवामहे यो गोजिद्धेनजिदश्वजिद्यः ।

इमं नो यज्ञं विहवे जुषस्वास्य कुर्मो हरिवो मेदिनी
त्वा ॥ १० ॥

अग्निहोता, अश्विनीध्वर्यु, त्वष्टाऽग्नीत्, मित्र उपवक्ता ।

इति सर्वाण्यासन्न नि हवींश्च्यभिमृशेत् ।

ध्वर्युः—अयं वेदः पृथिवीमन्विन्दद्गुहा सती गहने गह्वरेषु ।

स विन्दतु यजमानाय लोकमच्छिद्रं यज्ञं भूरिकर्मा करोतु ।

इत्यग्नेणोत्तरेण वा ध्रुवां वेदं निधाय, वेद्यन्तान्परिस्तरणीयशेषदमैः
परिस्तीर्य, होतृषदनमुत्तरश्रोणिसमीपे परिभोजनीयदमैः कल्पयित्वा सामि-
धेन्यर्थमिध्माधानादि प्रक्रम्य

होतरेदि, इति होतारमामन्त्रयेत् ।

हिता—प्राग्दगाहवनीयादवस्थाय प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणावृद्धि-
हारं प्रपद्य पूर्वणोत्तरमपरेण प्रणीताः प्रपद्य भिहृततरेण पादेन वेदिश्रो-
ण्योत्तरया पाष्णीं समां निधाय पदेन बहिराक्रम्य संहितौ पाणी धारयन्ना-
काशवल्गुली हृदयसंमितावङ्कसंमितौ वा, द्यावापृथिवीः संधिमिक्ष-
माणस्तिष्ठेत् ।

ध्वर्युः—अग्नये समिध्यमानायानुब्रू ३ हि । इति होतारं संप्रेष्य होत्रा
सामिधेनीषूच्यमानासु प्रणवे प्रणवे समिधमाधाय, समिद्धो अग्न आहु-
तेति ज्ञात्वा, एकामनूयाजसामिधमवशेष्य सर्वमिधमशेषमस्यादध्यात्परिधा-
नीयायां वा (परिधानीया नाम— आजुहोतादुवस्यत—इति ऋक्)

यजमानः—सामिधेनीनां पुरस्तात्—

चित्तिः सुक्, चित्तमाज्यम्, वाग्वेदिः, आधीतं वहिः, केतो
अग्निः, विज्ञातमग्निः, वाक्पतिर्होता, मन उपवक्ता, प्राणो
हविः, सामाध्वर्युः ।

इत्युक्त्वा सामिधेनीनां प्रथमक्रगारम्भे—आङ्गिरसो माऽस्य यज्ञस्य
प्रातरनुवाकैरवन्तु । इति जप्त्वा सामिधेनीषूच्यमानासु—

चित्तिः सुक्, चित्तमाज्यम्, वाग्वेदिः, आधीतं वहिः, केतो
अग्निः, विज्ञातमग्निः, वाक्पतिर्होता, मन उपवक्ता, प्राणो
हविः, सामाध्वर्युः । इति व्याख्याय

उच्छुष्मो अग्ने यजेमानायैधि नि शुष्मो अभि दासते ।

अग्ने देवेद्धमन्विद्ध मन्द्रजिह्वामर्त्यस्य ते होतमूर्धन्नाजिबमि
रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय, इति समिध्यमानशब्दघ-
टितक्रचां समिध्यमानमग्निमनुमन्त्रय

समिद्धो अग्निराहुतः स्वाहाकृतः विपर्तु नः । स्वगा देवेभ्य
इदं नमः ।

इति समिद्धशब्दघटितक्रचां समिद्धमग्निमनुमन्त्रयेत् ।

होता—नमः प्रवक्त्रे नम उपद्रष्ट्रे नमोऽनुख्यात्रे क इदमनुवक्ष्यति स
इदमनुवक्ष्यति षण्मोर्वीरंहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रि-
श्चाऽऽपश्चौषधयश्च वाक्समस्थितयज्ञः साधुच्छन्दांसि प्रपद्येऽ-
हमेव मां देवदत्तशर्माणम् । इति स्वं नामाऽऽदिस्य (देवदत्तश-
र्माणमित्यत्र होता स्वं नाम निर्दिशेत् ।)

भूते भविष्यति जाते जनिष्यमाण आभजाभ्यपान्व्यं वाचो
अशान्ति वह । इत्यङ्गुल्यग्राण्यवकृष्य

जातवेदो रमया पशून्मयि, इति प्रतिसंवाय

वर्म मे द्यावापृथिवी वर्माभिर्वर्म सूर्यो वर्म मे सन्तु तिर-
थिकाः ।

तदत्र वाचः प्रथमं भसीय येनाशुरा अभिदेवा असाम ।

वैसाय यजमानस्थाऽऽर्षेयान्प्रवृणीते यावन्तः स्युः परं परं प्रथमम् ।
 (काश्यपावत्सारासित इति) अवसाय

यजमानः—देवाः पितरः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्यजे
वस्योस्मि न तमन्तरेमि स्वं मे इष्टं स्वं दत्तं स्वं पुत्रं स्वं
भ्रान्तं स्वं हुतम् ।

तस्य मेऽग्निरूपद्रष्टा वायुरूपश्रोताऽऽदित्योऽनुख्याता द्यौः पिता
 पृथिवी माता प्रजापतिर्बन्धुर्य एवास्मि स सन्यजे । इति होत्रा
 यजमानप्रवरे प्रक्रियमाणे जपेत् ।

होता—देवेदो मन्विद् ऋषिष्ठुतो विप्रानुमदितः कविशस्तो ब्रह्मसं-
शितो घृताहवनः प्रणीर्यज्ञानां स्थीरध्वराणापतूर्तो होता तूर्णि-
र्ह्यवाद् , इत्यवसाय

अध्वर्युः—वेदेनाग्निं त्रिरुपवाज्यं स्रुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय वेदेनोपयम्याऽऽ-
सीन उत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य
प्रजापतये, इति मनसा ध्यायन्
स्वाहा, इत्युच्चारयन् दक्षिणाप्राञ्चमृजुं संततं उच्चोतिष्मति, बह्वावा-
धारमाधारयेत्, सर्वाणीष्मकाष्ठानि सःस्पर्शयेच्च ।

यजमानः—मनोऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाऽऽविश । इति
स्रुवमाधारमाधार्यमाणमनुमन्त्र्य

प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्याः सकाशादाज्यमादाय ध्रुवामाप्याय्य

अग्नीत्पस्विर्धौश्चारिं च त्रिस्त्रिः संमृद्धि, इत्याग्नीं संप्रेषं कुर्यात् ।

(१) ३ परं परं प्रथमम्—यो यः परं ऋषिस्तं तं प्रथमं वृणीते पितृ-
 महं पितरं स्रुवमिति । अध्वर्युणा प्रक्रियमाणे प्रवरे पूव पूर्व प्रथमम् । तत्सहका-
 रैवशाद्भोतुरपि स्यादिति परं परं प्रथममित्युच्यते । (काश्यपः पितृमहः ।...

अवत्सारः—पिता ।.....

असितः—पुत्रः ।) इति क्रमज्ञो ज्ञेयम् ।

आग्नीध्रः—रप्यसहितैरिध्मसंनहनैः स्फ्यरहितैरिध्मसंनहनैर्वाऽनुपरिक्रामं
 परिधीन्यथापारीधितमन्वग्रं त्रिस्त्रिः समुज्य
 अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजं जेष्यन्तं वाजिनं
 वाजजितं वाजजित्यायै संमाज्मर्यग्निभन्नादमन्नाद्याय, इति
 त्रिरग्निं प्राञ्चं समुज्यात् ।

होता—आस्पात्रं जुहूर्देवानां चमसो देवपानोऽशं इवाग्ने नेमिदेवाँ-
 स्त्वं परिभूरस्योऽऽवह देवान्यजमानाय, इत्यवसाय,
 अग्निमग्न आँश्वह, सोममाश्वह, अग्निमाश्वह विष्णुम् (उपांशु)
 आँश्वह महेन्द्रमाश्वह देवाँ आज्यपाँ आश्वह, अग्निं होत्रा-
 याऽऽवह, स्वं महिमानमाश्वह, आवहं जातवेदः सुयजा यज,
 इत्यावाह्य यथास्थितमूर्ध्वजानुरूपविश्य
 अदितिर्माताऽस्यान्तरिक्षान्मा च्छेत्सीरिदमहमग्निना देवेन
 देवतया त्रिवृता स्तोमेन रथंतरेण साम्ना गायत्रेण च्छन्दसाऽ-
 ग्निष्टोमेन यज्ञेन वषट्कारेण वज्रेण योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
 द्विष्मस्तं हन्मि । इत्युदग्देव्युहय तृणानि भूमौ प्रादेशं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—भुवनमसि विभ्रथस्वाग्ने यष्ट्रिदं नमः, इत्यग्नेण ध्रुवां जुहूं
 वा नमस्काराञ्जलिं कृत्वा
 जुह्वेह्यग्निस्त्वाह्वयति देवयज्यायै, इति दक्षिणहस्तेन जुहूमादाय

१ अनुपरिक्रामम्—तं तं परिधिदेशं गत्वा ।

२ यथापरिधितम्—येन क्रमेण परिहिताः परिधयस्तेन क्रमेण । अन्वग्रं
 मूलादारभ्याऽऽग्रात् ।

३ अत्र प्लुतः पाणिनिप्रणीतव्याकरणस्मृत्यैव विहितः “ ब्रूहिप्रेष्यश्रौष-
 ड्शौषडावहानामादेः ” इत्यनया । ननु “ आदिं प्लावयन् ” इत्याचार्येणैव
 विहितः कथमन्यशास्त्रविहित इत्युच्यते । ब्रूमः । यद्यत्र स्वातन्त्र्येणाऽऽचार्यस्य
 प्लुतिविधानमिष्टं स्यात्तर्हि प्लावयेदित्येव ब्रूयात् । न तु प्लावयन् । प्लावयन्निति
 सूत्रितत्वादयमनुवाद इति प्रतीमः । अत्रानुवादस्तु आम्रानस्य प्राबल्यख्यापनार्थः ।

४ उपांशुदेवतानाम्, आवह, स्वाहा, अथा, प्रिया धामानि, इदं हविः,
 महो ज्यायः, इत्युच्चैरिति सूत्रात्, आश्वह, इत्युच्चैर्निर्देशः ।

उपभृदेहि देवस्त्वा सविता ह्वयति देवयज्यार्यै, इति सव्यहस्तेनो-

पभृतमादाय

सुयमे मे अत्र घृताची भूयास्तः स्वावृतौ सूपावृतौ ।

इत्युपभृति जुहूमत्याधाय (अत्यादधञ्जुहूमुपभृति मुखेनाभिद्वया-
भिमुखं हत्वाऽत्यादध्यात् । तथा होमार्थमुपावहरन्मुखत एवोपावहरेत् ।
सर्वप्रैवमत्याधानोपावहरणे भवतः न च संशिक्षयेत् । नाभिदेशे
च स्रुचौ धारयेत्)

अग्नाविष्णु मा वामवक्रमिषं विजिहाथां मा मा संतामं
लोकं मे लोककृतौ कृणुतम् । इत्यग्रेण स्रुचोऽपरेण मध्यमं
परिधिमनवक्रामं प्रस्तरं दक्षिणेन पदा दक्षिणाऽतिक्रम्योदकसव्येन
सव्येन पदा दक्षिणाऽतिक्रम्य दक्षिणेन प्रत्याक्रम्य वा

विष्णोः स्थानमसीत इन्द्रो अकृणोद्वीर्याणि । इत्युदङ्मुखोऽव-
स्थायान्तर्वेद्यां दक्षिणं पादं संस्थाप्य तत्पाष्णीं च बहिष्ठेन सव्यपदा-
ङ्गुलिना स्पृशन्नप्रहृन्दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्य (आरभ्य) ।
यजमानेनान्वारब्धः—

समारभ्योर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृशमहुतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रा-
वान्तस्वाहा

इति प्राञ्चमुदञ्चमृञ्च संततं ज्वलत्यग्नौ सर्वाणीधमकाष्ठानि संस्पर्श-
यन्नाधारमाधारयेत् । (अत्राऽऽधारे मन्त्रादावारम्भः कार्यः ।)

यजमानः—वागस्यैन्द्री सपत्नक्षर्यणी वाचा मेन्द्रियेणाऽऽर्तिश, ...

इति स्रुच्यमाधारमाघार्थमाणमनुमन्त्र्य
इन्द्रायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अधारं हुत्वा तदुपरि श्वसित्वा—

बृहद्भाः, इति स्रुचमुदृह्य ।

१ पदा प्रस्तारमनवक्रम्यानवक्रम्य । अन्तरा प्रस्तरं न कुर्यादित्यर्थः । प्रस्तरे
पदं न स्थपनीयम् । अतिक्रमणमपि न कार्यमित्यर्थः ।

पाहि माऽग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते भज, इत्यसंस्पर्शयन्सुचौ,
अग्नेण सुचोऽपरेण मध्यमं परिधिमन्त्रक्रम्यानवक्रम्य प्रस्तरं सव्येन
पदा प्रत्याक्रम्य दक्षिणेन पदा वा प्रत्याक्रम्य (एते एवाऽऽक्रमणप्र-
त्याक्रमणे मन्त्रवती भवतः । अत्र मन्त्रवती भवतोऽन्यत्र तूष्णीं
भवतः) ।

मखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्क्ताम् । इति
जुह्वाऽऽज्येन ध्रुवां द्विस्त्रिर्वा समज्य (अङ्क्त्वा)
उन्नीतः रायः । इति सुवेण ध्रौवमाज्यमादाय ।

सुवीराय स्वाहा, इति जुहूमभिघार्य जुह्वा आज्यमादाय
यज्ञेन यज्ञः संततः, इति ध्रुवां प्रत्यभिघार्याऽऽयतने सुचौ साद-
यित्वा

क इदमध्वर्युर्भविष्यति स इदमध्वर्युर्भविष्यति यज्ञो यज्ञस्य
वागार्त्विज्यं करोतु मन आर्त्विज्यं करोतु वाचं प्रपद्ये भूर्भुवः
सुवर्षिणोः स्थाने तिष्ठामि

इतीध्मसंनहनानि स्फ्य उपसंगृह्य वेद्याश्च तृणमर्ब्यन्तमादाय प्रवरं
वक्तुं वेद्या उत्तरत एव पूर्वाभिमुखोऽवतिष्ठेत ।

आग्नीध्रः—इध्मसंनहनान्यन्वारभ्य

क इदमग्नीद्भविष्यति स इदमग्नीद्भविष्यति यज्ञो यज्ञस्य
वागार्त्विज्यं करोतु मन आर्त्विज्यं करोतु वाचं प्रपद्ये
भूर्भुवः सुवर्षिणोः स्थाने तिष्ठामि ।
इत्यध्वर्योरपरभागे पूर्वाभिमुखोऽवतिष्ठेत ।

अध्वर्युः—ब्रह्मन् प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामि, इति ब्रह्माणमामन्नयेत ।

(१) अव्यन्तम्-अविगतान्तं मध्यवर्ति असंबन्धं तस्याऽऽप्रक्षेपं, वेद्यां
तृणमपिसृजतीति लिङ्गात् । वेदिमध्यात्तृणमसंसृष्टमुपादाय वेद्यां तृणमपिसृजतीति
प्रक्षेपविधानात् । न मुच्यते वेद्या इत्युपदेशः । अपिसृजतीति हस्तविमोचन-
मात्रतयाऽप्युपपत्तेः । एवं च वेदिस्थवेद्यसंबन्धं तृणं ग्राह्यमित्येकः पक्षः ।
वेदिस्थमेव तृणं वेदिसंबन्धं ग्राह्यमित्यपरः पक्षः ।

ब्रह्मा—भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतः, इति जपित्वा

ॐ३ आश्रावय, इत्यतिसृजेत् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात् । (होतृकर्तृकमनुमन्त्र-
णमत्रास्ति)

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इत्यपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्तिष्ठन् प्रत्या-
श्रावयेत् ।

होता—आश्रावय यज्ञं देवेष्वश्रावय मां मनुष्येषु कीर्त्यै यज्ञसे
ब्रह्मवर्चसाय ।

इति आश्रावयेत्याग्नीध्रं प्रति ब्रुवन्तमध्वर्युमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—अग्निर्देवो होता देवान्यक्षद्विद्वाश्चिकित्त्वान्मनुष्वद्भरतवत्-
अमुवदमुवदिति यथार्षियो यजमानः । यथा—असितवदवत्सार-
वत्कश्यपवत् ।

इत्यूर्ध्वमासीनं होतारं वृत्वा

ब्रह्मण्वदा च वक्षद्ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारः, इत्युक्त्वा
होतुर्नामोपांशुक्त्वा

मानुषः, इत्युच्चैरुक्त्वा यदव्यन्तमात्तं तृणं तद्वेद्यां प्रत्यपिसृजेत् ।

यजमानः—देवाः पितरः पितरो देवा योऽहर्हस्मि स सन्न्यजे
यस्यास्मि न तमन्तरेमि स्वं मे इष्टं स्वं दत्तं स्वं पूतं
स्वं श्रान्तं स्वं हुतम् । तस्य मेऽग्निर्हृषद्गृष्टा वायुर्हृषद्गृष्टो-

(१) आपस्तम्बब्रह्मा—वाचस्पते वाचमाश्रावयैतामाश्रावय यज्ञं
देवेषु मां मनुष्येषु देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो अस्तु ।
सप्तर्षिणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेहि ।

इत्युपांशु जपमुक्त्वा, ॐ३ आश्रावय, इत्युच्चैरनुजानीयात् ।

(२) आश्रावय, अयं प्रैषोऽग्नीधेऽध्वर्युणा प्रयोक्तव्यः । तत्र प्लुतिनियम
इत्थम्—आ३श्रा३वय, इति । प्रमाणं चास्य—“ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ” ।
सूत्रार्थस्त्वेवम्—अग्नीधः प्रेषण आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य चेति महाभाष्ये निय-
मेनात्रोक्तत्वात् ।

ताऽऽदित्योऽनुख्याता द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्व-
न्धुर्य एवास्मि स सन्यजे । इत्यध्वर्युणा प्रकरे प्रत्रियमाणे जपेत् ।

होता--देव सवितरेतं त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेण
द्यावापृथिवी मां पातामग्निर्होताऽहं मानुषः । इति प्रवृणानम-
ध्वर्युमनुमन्त्र्य

मानुष इत्यध्वर्योः श्रुत्वा

उदायुषा स्वायुषोदोषधीनां रसेनोत्पर्जन्यस्य धामभिरुद-
स्थाममृतां अनु, इत्युत्थाय

षष्टिश्चाध्वर्यो नवतिश्च पाशा अग्निं होतारमन्तरा विचृत्ताः ।

सिनन्ति पाकमतिधीर एति, इति जपित्वा

ऋतस्य पन्थामन्वेमि होता, इत्यध्वर्युसमीपं मत्वा

इन्द्रमन्वारभामहे होतृवर्ये पुरोहितम् । येनायन्मुत्तमं स्वर्देवा

अङ्गिरसो द्विवम् । इत्यंसेऽध्वर्युं पार्श्वस्थेन दक्षिणेन पाणिनाऽऽ-
शीघ्रंसेऽङ्गदेशेन सव्येन पाणिना वाऽन्वारभ्य

संमार्गोऽसि सं मां प्रजया पशुभिर्मृद्भृदि, इति संमार्गतृणैस्त्रिर-
भ्यात्मं मुखं सङ्कन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं समृज्योदकं स्पृष्ट्वा स्वासनस्य
पश्चादवस्थाय

अहे दैधिषज्योदतस्तिष्ठान्यस्य सद्ने सीद योऽस्मत्पाक-
तरः । इति होतृषदनमभिमन्त्र्य

निरस्तः परावसुः, इत्यङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां होतृषदनात्तृणं प्रत्यग्-
दक्षिणा निरस्याप उपस्पृश्य

---

१ पार्श्वस्थेन पाणिना—इत्यत्र “ दक्षिणं प्रतीयादनादेशे ” इति परिभा-
षासूत्राद्दक्षिणः पाणिः प्रत्येतव्यः । पार्श्वस्थेनेत्यस्यायमर्थः—कनिष्ठिकाप्रदेशेन
स्थितः, न न्यग्भूतो नोत्तान इत्यर्थः ।

२ अङ्गदेशेन—अङ्गदेशोऽपि पूर्वपरिभाषासूत्रेण दक्षिण एव गृह्यते । सव्येन
वा, इति सूत्राच्च पाणिनोरुणा वा सह विकल्पः ।

इदमहमर्षावसोः सद्ने सीदामि, इति दक्षिणोत्तरिणोपस्थे-
नोपविश्य

देवबर्हिः स्वासस्थं त्वाऽध्यासदेयम्, इति जपित्वा
अभिहिष होतः प्रतरां बर्हिषद्भव, इति जानुशिरसा बर्हिरुपस्पृश्य
भूपतये नमो भुवनपतये नमो भूतानां पतये नमो भूतये नमः
प्राणं प्रपद्येऽपानं प्रपद्ये व्यानं प्रपद्ये वाचं प्रपद्ये चक्षुः प्रपद्ये
श्रोत्रं प्रपद्ये मनः प्रपद्ये आत्मानं प्रपद्ये गायत्रीं प्रपद्ये त्रिष्टुभं
प्रपद्ये जगतीं प्रपद्येऽनुष्टुभं प्रपद्ये छन्दांसि प्रपद्ये । सूर्यो नो
दिर्वस्पातु वातो अन्तरिक्षात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः ।
नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।
यजाम देवान्यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसमार्ष्टसि देवाः ।
विश्वं देवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यन्निषद्य ।
प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हन्यमा वो वहानि ।
अर्राधि होता निषदा यजीयान्भिप्रयांसि सुधितानि हि ख्यत् ।
यजामहै यज्ञियान्हन्त देवाँ ईळामहा ईड्याँ आड्येन ।
तदद्य वाचः प्रथमं मसीय येनासुराँ अभि देवा अताम ।
ऊर्जाद उत यज्ञियासः पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम् । इति

जपित्वा प्रदीते इध्मे ।

अग्निर्होता वेत्त्वग्नेर्होत्रं वेत्तु प्रावित्रं साधु ते यजमान देवता
यो अग्निम् । होतारमवृथाः, इति जपित्वा
घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्व देवयुवं विश्ववारे ईळामहै देवाँ
ईळेऽन्यान्नमस्याम नमस्यान्यजाम यज्ञियान् । इतिः निगदशेषं
समापयेत् । अग्निर्होतैत्यारभ्य यज्ञियानित्यन्तोऽयमेकः सुगादापननि-
गदः ।

१ दक्षिणोत्तरिणा—दक्षिणं च तदुत्तरं च दक्षिणोत्तरम् । तद्वानुपस्थो
दक्षिणोत्तरी उपस्थः । तेनोपविशेत् । एतदुक्तं भवति—दक्षिणोत्तरेणोपस्थं कुर्यात् ।

“ दक्षिणं चोपविश्योहं वामगुल्फोपरि न्यसेत् ।”

अध्वर्युः— होत्रा, अग्निहोतेत्यस्मिन्निगदे, उच्यमाने तत्रस्थं घृतवतीशब्दे श्रु-
माणे जुहूपभृतावादाय दक्षिणा सकृदतिक्रम्योदङ्मुखस्तिष्ठन्
आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अपरेणोत्करं दक्षिणाभिमुखास्तिष्ठन् र्ष्वं समागंश्च धारयन्
अस्तु श्रौ३षट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।
सर्वत्रैवमाश्रुतप्रत्याश्रुते भवतः ।

अध्वर्युः—समिधो यज, इति प्रथमं प्रयाजं प्रति होतारं संप्रैष्येत् ।

होता—ये३यंजामहे समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तू ३ वौ-
३षट्, इति वषट्कारमुक्त्वा
वागोजः सह ओजो मयि प्राणाफानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनुम-
न्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्तेऽपरेणाऽऽघौरसंभेदं पुरस्तात्प्रथमं प्रयाजं जुहा
जुहुयात् ।

यजमानः—पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः । रुद्रोऽग्नीत् । बृहस्पतिरुपवक्ता ।
इति चतुर्होतारं व्याख्याय

समिद्धयोऽग्नयु इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
वसन्तमृतुनां प्रीणामि स मां प्रीतः प्रीणातु ।
एको ममैका तस्य योऽस्मान्दोष्टि यं च वयं द्विभ्यः ।
इति हुतं प्रथमं प्रयाजमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

१ सर्वेषामध्वर्युप्रभृतीनां प्रचरतां हविरादानादिप्रदानान्तं वाग्यमनं नियम्यते
सूत्रकारेण । नियमबिध्यपराधे च पुनराश्रावणादि व्याहृतिजपो वा प्रायश्चित्तं सूच्यते ।
तस्मात् प्रायश्चित्तभिया प्रचरद्विः सर्वैर्वाग्यतैर्भवितव्यम् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

२ ये यजामहे—इत्यत्र वौषडित्यत्र च, व्यन्तू वौ, इत्यत्र चऽऽच्युयेण प्लुतो
विहितः—“ तयोराग्नी प्लवयेत्, याज्यान्तं च ” इत्याभ्यां सूत्राभ्याम् । अत्रत्य
एव प्लुतो ये यज्ञकर्मणीत्यादिप्लुतिविधायकसूत्रैर्व्याकरणेऽनूच्यते ।

३ आघारसंभेदो नाम—आघारसंगमः । पूर्वोत्तराघारयोर्मेलनमित्यर्थः ।

अध्वर्युः—यज, इति द्वितीयं प्रयाजं प्रति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे तनूनपादम् आज्यस्य वेतू३ वौ३ षट्,

इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत् (मे३ यजामहे नराशंसो अग्न आज्यस्य वेतू३ वौ३ षट्, अयं प्रयाजो द्वितीयप्रयाजतनूनपात्स्थाने वसिष्ठशुनकात्रिवधश्वराजन्यानां द्वितीयो वक्तव्यः । अनुमन्त्रणं पूर्ववत् ।)

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्तेऽपरेणाऽऽधारसंभेदं दक्षिणतो द्वितीयं प्रयाजं जुहा जुहुयात् ।

यजमानः—तनूनपातेऽग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

ग्रीष्मर्तूनां प्रीणामि स मां प्रीतः प्रीणातु । द्वौ मम द्वे तस्य

योऽस्मान्दोष्टि यं च वयं द्विष्मः, इति हुतं द्वितीयं प्रयाजमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—आ३श्ना३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रेषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३ षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—यज, इति तृतीयं प्रयाजं प्रति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे इहो अग्न आज्यस्य व्यन्तू ३ वौ३ षट्,

इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्तेऽपरेणाऽऽधारसंभेदं पश्चात्तृतीयं प्रयाजं जुहा निःशेषं जुहुयात् ।

यजमानः—इहोभ्योऽग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

वर्षा ऋतूनां प्रीणामि ता मां प्रीताः प्रीणन्तु ।

त्रयो मम तिस्रस्तस्य योऽस्मान्दोष्टि यं च वयं द्विष्मः । इति हुतं तृतीयं प्रयाजमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—त्रैन्प्रयाजन्, जुहेद्वाऽर्धमौपभृतस्थस्थाऽऽज्यस्य जुहामानीय

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—यज, इति चतुर्थं प्रयाजं प्रति होतारं संप्रेषेत् ।

होता—ये३ यजामहे बर्हिर्ग्न आज्यस्य वेतू ३ वौ३षट्, इति
वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ इति वषट्कारमुपांश्वनु-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्तेऽपेरणाऽऽधारसंभेदमुत्तरतश्चतुर्थं प्रयाजं जुहा
जुह्यात् ।

यजमानः—बर्हिषेऽग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

शरदमृतानां प्रीणामि सा मां प्रीता प्रीणातु । चत्वारो मम
चतस्रस्तस्य योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः, इति हुतं चतुर्थं प्रया-
जमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं प्रति संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—यज, इति पञ्चमं प्रयाजं प्रति होतारं संप्रेषेत् ।

होता—ये३ यजामहे स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाऽग्निं स्वाहा विष्णुं
(उपांशु) स्वाहा महेन्द्रं स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा अग्न
आज्यस्य व्यन्तू ३ वौ३षट्, इति वषट्कारमुक्त्वा
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनु-
मन्त्रयेत् ।

(१) पौर्णमास्याम् असोमयाजिनः सोमयाजिनश्च—

ये ३ यजामहे स्वाहाऽग्निं, स्वाहा सोमं, स्वाहाऽग्निं, स्वाहा विष्णुं
(उपांशु) स्वाहाऽग्नीधोमौ स्वाहेन्द्रं वैमृधं स्वाहा देवा आज्यपा जु-
षाणा अग्न आज्यस्य व्यन्तू ३ वौ३षट् । इति विशेषः ।

(२) आपरतम्बयजमानस्यासोमयाजिनः सोमयाजिनश्च विष्णुयागः, अमा-
वास्यायां नास्ति तस्मात्तत्कीर्तनमप्युत्तमप्रयाजादिषु नास्तीति ज्ञेयम् ।

(३) अमावास्यायामसोमयाजिनः स्वाहा महेन्द्रमित्यस्य स्थाने स्वाहेन्द्राग्नी

अध्वर्युः—होत्रा वीषदित्युक्तेऽपरेणाऽऽवारसंभेदं मध्ये पञ्चमं प्रयाजं जुहा
सशेषं जुहुयात् ।

यजमानः—स्वाहाकारायान्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
हेमन्तशिशिरावृत्तूनां प्रीणामि तौ मां प्रीतौ प्रीणीतां पञ्च मम
न तस्य किञ्चन योऽस्मान्दोष्टि यं च वयं द्विष्मः ।
इति हुतं पञ्चमं प्रयाजमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रत्याक्रम्य जुहाऽऽज्यशेषेण ध्रुवामभिघार्या-
नुपुत्रं हवींष्यभिघार्य औपभृताज्ये निःशेषं जुहाऽऽज्यमानीय
स्वायतने जुहूपभृतौ सादयित्वा तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय
जुहामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

इति ध्रुवामाप्याम्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

अग्नयेऽनुब्रूरेहि । इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तन्वं स्वाम् । कविर्विप्रेण वा-
वृधोऽम् ।

इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् । इत आस्म्यऽऽस्विष्टकृतो मध्यमेन स्वरेण
प्रयोक्तव्यम् ।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽज्यस्थाल्या
आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

इति ध्रुवामाप्याम्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं
स्रुवेणाऽऽदाय जुहामानीय

(१) पौर्णमास्याम्—अग्निः प्रत्नेनेत्यस्याः पुरोनुवाक्यायाः स्थाने होता,
अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्द्रविणस्युर्विपन्यया । सभिद्धः शुक्र आहुतोऽम् ।

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समञ्च

तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वमानीयाऽऽज्यस्थार्या आज्यं
स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समञ्च जुह्वपभृतावादाय दक्षि-

णाऽतिक्रम्योदङ्मुखः स्थित्वा

आश्राश्रावय, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रांश्रावय, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—अग्निं यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये ३ यजामहेऽग्निं जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु ३ वौ-

श्रावय, इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्व-

नुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते व्योतिष्मदग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धेऽग्नये जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वमानीयाऽऽज्य-

स्थार्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

१ अग्निना यज्ञश्चक्षुष्मानग्नेरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासम् ।

इत्याग्नेयमाज्यभागं हुतमनुमन्त्रयेत् ।

इदमनुमन्त्रणं प्रत्याज्यभागमनुमन्त्रणकरणपक्षः सूत्रोक्तो गृही-
तश्चेदेव भवति । द्वयोस्स्याज्यभागयोर्युगपदेवानुमन्त्रणं सूत्रकृतोक्तमस्ति ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समञ्ज

सोमायानुब्रूहेहि, इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—सोमं गीर्भिष्ट्वा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृच्छीको न
आविशोऽम् ।

इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्यां
आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समञ्ज्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं
स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्यां आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समञ्ज्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं
स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्यां आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ॥

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समञ्ज्य दक्षिणाऽतिक्रमोद-

ङ्मुखः स्थित्वा

आऽश्राऽवय, इत्याग्नीध्रं संप्रेषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्राऽवय, इति पूर्वित्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—सोमं यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

१ पौर्णमास्याम् । सोमं गीर्भिष्ट्वेत्यस्याः पुरोनुवाक्यायाः स्थाने होता
त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत बृत्रहा त्वं भद्रो आसि
कृतोऽम् । इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

होता—ये३ यजामहे सोमं जुषाणः सोम आज्यस्य द्विषो वेतू३
वौ३षट्, इति षषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति षषट्कारमुपांश्वनु-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते ज्वलदग्नेर्दक्षिणार्धपूर्वार्धे पूर्वाज्यभागेन समं
सोमाय जुहुयात् ।

यजमानः—सोमायेदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासम् । इति हुतावाज्य-
भागावन्नुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्याऽऽज्यभागार्थं गृहीते जुहुंपभृतौ
स्वायतने श्विष्टकृद्यागसमाप्तिपर्यन्तं न निदध्यात् । हस्त एव धारयेदि-
त्यर्थः । (पञ्चावत्तिनस्तु पुनरेकदा तूष्णीं ध्रुवास्थमित्यारभ्य प्रस्तर-
बर्हिषी समञ्ज्यन्तं कुर्यात्) ।

यजमानः—व्रत्येऽहनि व्रतलोपप्रायश्चित्तार्थं व्रातपतीष्टिस्थान आपः
स्तम्बयजमानः पूर्णाहुतिमित्यत्र सुवाहुतिमिति वदेत् । पूर्णा-
हुतिं होष्यामि ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं जुहां चतुर्वारं स्रुवेण गृहीत्वा,
अग्नये व्रतपतये स्वाहा, इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये व्रतपतय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
संभावितसमस्तदोषनिर्हरणार्थं सर्वप्रायश्चित्तं करिष्ये ।

अध्वर्युः—आज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण तूष्णीं जुहां सकृद्रुहीत्वा
भूर्भुवः सुवः स्वाहा । इति जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

(१) सोमस्याऽऽज्यभागस्य पृथगनुमन्त्रणपक्षे—

सोमेन यज्ञश्चक्षुष्मान्तसोमस्याहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासम् ।

आग्नेयाज्यभागटिप्पणी समबलोकनीया ।

अग्निर्होता । अश्विनाऽध्वर्यू । त्वष्टाऽग्नीत् । मित्र उपवक्ता ।
इति पुरस्ताद्भिरवदानस्य पञ्चहोतारं वदेत् ।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या
आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आर्ष्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाष्याथ्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

अग्रयेऽनुब्रूइहि, इति पुरोनुवाक्याथै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि
जिन्वतोऽम् । इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—मा भेर्मा संविकथा मा त्वा हिंसिषं मा ते तेजोऽ-
पक्रमीत् ।

भरतमुद्धरेमनुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।

नभस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ।

इत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं दक्षिणाग्रैर्मध्यमानामि-
काङ्गुष्ठैरवदाय जुह्वामवधाय पूर्वार्धाद्द्वितीयमवदानं प्रागग्रैर्मध्यमानामि-
काङ्गुष्ठैरवदाय जुह्वामवधाय हस्तं प्रक्षाल्य (पश्चावत्तिनः पश्चाद्भागात्तृ-
तीयमवदाय जुह्वामवदध्यादिति विशेषः) । तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं
स्रुवेणाऽऽदायावदानान्यभिघार्याऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आर्ष्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाष्याथ्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

यदवदानानि तेऽवद्यन्विलोमाकार्षमात्मनः ।

आज्येन प्रत्यनज्म्येनत्त आर्ष्यायतां पुनः ।

इति स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादाय हविः प्रत्यभिघार्य दक्षिणाऽ-
तिक्रम्योदङ्मुखः स्थित्वा

आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—अग्निं यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहेऽग्निं भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रानियुद्धिः
सचसे शिवाभिः । दिक्वि मूर्धानं दधिषे स्वर्षा जिह्वामग्ने च-
कृषे हव्यवाहाँ३ वौ३षट् । इति वषट्कारमुक्त्वा ।

वागेजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनु-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते सुगतमाज्यं प्रथमं स्वाकयित्वाऽञ्चै प्रास्तं पुरो-
डाशं स्थगयन्निव सुक्पाश्वेन तं पुरोडाशमहिंसनाधारसंभेददेशे
हुत्वाऽऽज्यशेषमन्ववस्त्रावयेत् । (एवं क्रमश्चरुपुरोडाशादितन्त्रे न द्रवद्र-
व्यतन्त्रे) (यदा वीतार्चिल्लेलायतीवाग्निरथाऽऽहुतीर्जुहुयात्) ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
अग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासम् । इत्याग्नेयं पुरोडाशं हुत-
मनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं सुवेणाऽऽदाय
जुहामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं सुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भयः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य सुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

(उपांशु) विष्णवे (उच्चैः) अनुब्रू३त्ति, इति पुरोनुवाक्यायै
होतारं संप्रेष्येत् ।

होता— (उपांशु) विष्णुम्, इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूह्लमस्य पांसुरे । (उच्चैः) ॐ ३ इति पुरोनुवाक्यां
ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं सुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽज्यस्थाल्या
आज्यं सुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उषस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं
स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उषस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं
स्रुवेणाऽऽदाय जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उषस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य दक्षिणाऽतिक्रम्यो-
दङ्मुखः स्थित्वा

आश्राश्रावय, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौश्रष्ट, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः— (उपांशु) विष्णुं (उच्चैः) यज, इति याज्यायै होतारं
संप्रेष्येत् ।

होता— (उच्चैः) ये ३ यजासहे, (उपांशु) विष्णुम् ।

त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां विचक्रमे शतर्चसं महित्वा ।

प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान् त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य
नामा ३ । (उच्चैः)

वौश्रष्ट, इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ,

इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते स्रुव्याध्वरस्योपारि जुह्वनेण जुहुयात् ।

यज्ञमानः—विष्णव इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

दधिर्स्यर्द्धो भूयासं पाप्मानं दभेयम् ।

इत्युपांशुयाजं हुतमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय
आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।
इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

१ अमावास्यायां माहेन्द्रयागोऽसंनयतो नास्ति । पौर्णमास्यां सांन्नाय्यप्रसङ्ग
एव नास्त्यनाम्नानात् ।

पौर्णमास्यामयं विशेषोऽत्रानुसंधातव्यः—उपांशुयाजानुमन्त्रणानन्तरम्—

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय
जुह्वामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय
आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।
इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य
अग्नीषोमाभ्यामनुब्रूहेहि, इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेषेत् ।

होता—अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूव-
थोऽम् ।

इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—मा भेर्मा संविकथा मा त्वां हिंसिषं मा ते तेजोऽपक्रमीत् ।

भरतमुद्धरेमनुषिश्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।

नमस्ते अस्तु मा मां हिंसीः, इत्यग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य
सध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं दक्षिणाग्रैर्मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरवदाय जुह्वा-
मवधाय पूर्वार्धाद्द्वितीयमवदानं प्रागग्रैर्मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरवदाय
जुह्वामवधाय हस्तं प्रक्षाल्य (पञ्चावत्तिनः पश्चाद्भागात्तृतीयमवदीय
जुह्वामवदध्यादिति विशेषः) । तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदायावदा-
त्तान्यभिघार्याऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।
 सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।
 इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य
 यदवदानानि तेऽवद्यन्विलोमाकार्षमात्मनः ।

आज्येन प्रत्येनज्येनत्त आप्यायतां पुनः ॥

इति स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादाय हविः प्रत्यभिघार्य दक्षि-
 णाऽतिक्रम्योदङ्मुखः स्थित्वा

आश्राश्रावय, ज्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौऽषट्, पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—अग्नीषोमौ यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—येऽ यजामहेऽग्नीषोमौ युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च
 सोम सक्रतू अधत्तम् ।

युवं सिन्धूरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीताऽन्वौ-
 षट्, इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ ।

इति वषट्कारमुपांश्वनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते स्रुगतमाज्यं प्रथमं स्वावयित्वाऽग्नौ प्रास्तं
 पुरोडाशं स्थगयन्निव स्रुवार्श्वेन तं पुरोडाशमर्हिसन्स्रुच्याघारोपरि
 उपांशुयाजहोमसंनिहितं हुत्वाऽऽज्यशेषमन्ववस्त्रावयेत् ।

यजमानः—अग्नीषोमाभ्यामिदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम् ।

इत्यग्नीषोमीयं पुरोडाशं हुतमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

जुहामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य
इन्द्राय वैमृधायानुब्रूहेहि, इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेषेत् ।

होता—वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । यो अस्माँ
अभिदासत्यधरं गमया तमोरेम् । इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—मा भेर्मा संदिकथा मा त्वा हिंसिषं मा ते तेजोऽपक्रमीत् ।

भरतमुद्धरेमनुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।

नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ।

इत्यैन्द्रवैमृधस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं दक्षिणाग्रैर्मध्य-
मानामिकाङ्गुष्ठैरवदाय जुहामवधाय पूर्वार्धाद्द्वितीयमवदानं प्रागग्रैर्मध्य-
मानामिकाङ्गुष्ठैरवदाय (पञ्चावत्तिनः पश्चाद्भागात्तृतीयमवदाय जुहा-
मवदध्यादिति विशेषः) जुहामवधाय हस्तं प्रक्षाल्य तूष्णीं ध्रुवास्थ-
माज्यं स्रुवेणाऽऽदायावदानान्यभिघार्याऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवे-
णाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

यदवदानानि तेऽवद्यन्विलोमाकार्षमात्मनः ।

आज्येन प्रत्येनज्म्येनत्तत्त आप्यायतां पुनः ।

इति स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादाय हविः प्रत्यभिघार्य दक्षिणाऽ-
तिक्रम्योदङ्मुखः स्थित्वा

आरेश्रारेवय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौरेषट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—इन्द्रं वैमृधं यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेषेत् ।

होता—येरे यजासह इन्द्रं वैमृधं मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः,
परावत आ जगन्था परस्याः ।

सूकं संशाय पविमिन्द्र तिगं वि शत्रून्ताहळि वि मृधो नुदस्व रे
वौरेषट् ॥

इन्द्रायानुब्रूहि, इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—महाँ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँ इव ।

स्तोमैर्वत्सस्य चावृधोऽम् । इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—मा भेर्मा संदिवथा मा त्वां हिंसिषं मा ते तेजोऽपक्रमीत् ।

भरतमुद्धरेमनुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यधदांस्यामि ।

नमस्ते अस्तु मा मां हिंसीः । इति शृतस्य (प्रातर्दोहस्य)

मध्यास्त्रुवेणाऽऽदाय जुहां निधाय पूर्वार्धाद्द्वितीयं स्त्रुवेणाऽऽदाय

जुहां निधाय (पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तिनोऽवदानं ततो जुहां

निधानम्) ।

इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनु-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्कुक्ते स्तुगतमाज्यं प्रथमं स्त्रावयित्वाऽग्नौ प्रास्तं
पुरोडाशं स्थगयन्निव स्तुक्पार्श्वेन तं पुरोडाशमहिंसन् स्त्रुच्याघारोपरि
अग्नीषोभीयहोमसंनिहितं हुत्वाऽऽज्यशेषमन्ववस्त्रावयेत् ।

यजमानः—इन्द्राय वैमृधायेदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

इन्द्रस्य वैमृधस्याहं देवयज्यया सपत्नो वीर्यवान्भूयासम् ।

इत्यैन्द्रवैमृधं पुरोडाशं हुतमनुमन्त्रयेत् । ततः पार्वणहोमः ।

१ तथा च—असोमयाजिनः—अमावास्यायामुपांशुयाजानुमन्त्रणानन्तरं—

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्त्रुवेणाऽऽदाय
जुहामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्त्रुवेणाऽऽदाय

• आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

१ सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्त्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

इन्द्राग्निभ्यामनुब्रूहि, इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—इन्द्राग्नी अवसाऽऽगतमस्मभ्यं चर्षणीसह । मा नो दुःशंस
ईशतोऽम् ।

इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—मा भेर्मा संविकथा मा त्वां हिंसिषं मा ते तेजोऽप्य-
क्रमीत् ।

भरतमुद्धरेमनुषिश्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।

नमस्ते अस्तु मा मां हिंसीः ।

इत्येन्द्राग्नस्य पुरेडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं दक्षिणाग्रैर्भ्यमा-
नामिकाङ्गुष्ठैरवदाय जुह्वामवधाय पूर्वार्धाद्वितीयमवदानं प्रागग्रैर्भ्यमा-
नामिकाङ्गुष्ठैरवदाय जुह्वामवधाय हस्तं प्रक्षाल्य (पश्चावत्तिनः पश्चा-
द्भागात्तृतीयमवदाय जुह्व मवदधादिति विशेषः ।) तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं

स्रुवेणाऽऽदायावदानान्यभिधार्याऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य

यदवदानानि तेऽवद्यन्विलोमाकार्षिमात्मनः ।

आज्येन प्रत्येनज्म्येनत्तत्त आप्यायतां पुनः ।

इति स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादाय हविः प्रत्यभिधार्य दक्षिणाऽऽ-
तिव्रम्योदङ्मुखः स्थित्वा

आऽश्राऽ वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौऽषट् ; पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—इन्द्राग्नी यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—येऽ यजामह इन्द्राग्नी गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान ईहे
रथिं यज्ञसं पूर्वभाजम् ।

इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णैऽवौषट् ।

इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मायि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपाश्वदु-
मन्त्रयेत् ।

मा भेर्मा संविक्त्वा मा त्वा हिंसिषं मा ते तेजोऽपक्रमीत् ।
भरतमुद्धरेमनुषिश्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि ।

नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः । इति दधिमध्यादवदानं स्रुवेणाऽऽ-
दाय जुहां निधाय, पूर्वार्धाद्द्वितीयमवदाय जुहां निधाय (पञ्चार्धात्तृ-
तीयं पञ्चावत्तिनोऽवदानं ततो जुहां निधानम्) । तूष्णीं ध्रुवांस्थमाज्यं
स्रुवेणाऽऽदाय जुह्व मानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय
आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञं प्रति देवयज्ञयः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।
इति ध्रुवामाप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्याऽऽज्यस्थाल्या आज्यं
स्रुवेणाऽऽदाय

यदवदानानि तेऽवघ्नान्विलोमाकारिमात्मनः ।

आज्येन प्रत्यनज्येनत्त आप्यायतां पुनः ।

इति तन्नेण शृतं दधि च प्रत्याभिघार्य दक्षिणाऽतिक्रम्योदङ्मुखः
स्थित्वा

आग्नीध्रश्चैव, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौऽषट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—महेन्द्रं यज, इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते स्रुगतमाज्यं प्रथमं स्त्रावयित्वाऽग्नौ प्रास्तं
पुरोडाशं स्थगयन्निव स्रुकृपार्श्वेन तं पुरोडाशमर्हिसन् स्रुच्याघरो-
परि उपांशुयाजहोमसंनिहितं हुत्वाऽऽज्यशेषमन्ववस्त्रावयेत् ।

यजमानः— इन्द्राग्निभ्यामिदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
इन्द्राग्नीयोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासम् ।

इत्येन्द्राग्निं पुरोडाशं हुतमनुमन्त्रयेत् । ततः पार्वणहोमः ।

आपस्तम्बीययजमानस्य संनयदसंनयतोरमावास्यायामुपांशुयाजस्या-
भावादाग्नेयानन्तरमसंनयता, ऐन्द्राग्नेो यागः कर्तव्यः । संनयतस्तु,
आग्नेयानन्तरं माहेन्द्र एवेति ज्ञेयम् ।

होता—ये रयजामहे महेन्द्रं भुवस्त्वामिन्द्र ब्रह्मणा महान्भुवो विश्वेषु
 रुवनेषु याज्ञियः । भुवो नृश्च्यौत्नो विश्वस्मिन्भरे ज्येष्ठश्च
 मन्त्रो विश्ववर्षणाश्इ वौश्पट्, इति वषट्कारमुक्त्वा
 वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांशु-
 मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते स्रुच्याघारस्योपरि उपांशुयाजहोमसंनिहितं
 स्रुद्धमुखेण जुहुयात् । (द्रवद्रव्याणि सर्वाणि स्रुद्धमुखेण जुहुयात् ।)

यजमानः—महेन्द्रायेदं न मम, इति त्यागं कृत्वा इन्द्रं स्याद् इन्द्रो देव प्रज्येति
 महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेयम् । देव प्रज्येति
 इति महेन्द्रं सांनय्यमनुमन्त्रयेत् । यात्री मयास

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादाय
 अमावास्यां सुभगां सुशेवां धेनुरिव भूर्य आप्यार्यमाना ।
 सा नो दोहताः सुवीर्यः रायस्पोषः सहस्रिणम् ।
 अपानाय सुराधसेऽमावास्यायै स्वाहा, इति जुहुयात् ।

यजमानः—अमावास्याया इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण जुह्वां षड्वारं सप्तवारं वा गृहीत्वा
 दशं ते तनुवो यज्ञ यज्ञियास्ताः प्रीणातु यजमानो घृतेन ।
 नारिष्ठयोः प्रशिषभीडमानो देवानां दैव्येऽपि यजमानोऽ-
 मृतोऽभूत्स्वाहा ।
 इति-जुहुयात् ।

(१) अमावास्यायामसनयतोऽप्येवमेव पार्वणहोमः । पौर्णमास्यां संनयदसन-
 यतोस्त्वयं विशेषः—

ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे ।
 स नो दोहताः सुवीर्यः रायस्पोषः सहस्रिणम् ।
 प्राणाय सुराधसे पूर्णमासाय स्वाहा, इति जुहुयात् ।

(२) यजमानः—पूर्णमासायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

यजमानः—नारिष्ठाभ्यामग्निवायुभ्यामिदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यं वां देवा अकल्पयन्नूर्जो भागं शतक्रतू ।

एतद्वां तेनं प्रणानि तेनं तृप्यतमं हौ स्वाहा ॥ २ ॥

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठाभ्यामग्निवायुभ्यामिदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अहं देवानां सुकृतामस्मि लोके ममेदमिष्टं न मिथु-
र्भवाति ।

अहं नारिष्ठावर्नुयजामि विद्वान्यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्भागधे-
यं स्वाहा ॥ ३ ॥

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठाभ्यामग्निवायुभ्यामिदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अदास्सृद्भवत देव सोमास्मिन्यज्ञे मरुतो मृडता नः ।

मा नो विददभि भामो अशस्तिर्मा नो विदद्वृजना द्रुष्या
या स्वाहा ॥ ४ ॥

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठेभ्यः सोममरुद्भ्य इदं न मम, (नारिष्ठेभ्यो देव-
सोममरुद्भ्य इति वा) ।

अध्वर्युः—ब्रह्मं प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्मं वाचो ब्रह्मं यज्ञानां हविषा-
माज्यस्य ।

अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्शोणि प्रतिरन्नोति
कल्पयन् ।

स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान्स्वाहा ॥ ५ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठाय ब्रह्मण इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—सं ते मनसा मनः सं प्राणे प्राणं दधामि ते सं व्याने
समपानं दधामि ते ।

परिगृह्य यजमानोऽमृतोऽभूच्छं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे
स्वाहा ॥ ६ ॥

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठाय ब्रह्मण इदं न मम (नारिष्ठायान्नय इदं न मम, इति वा) इति त्यागं कुर्यात् ।

ततो यदि सप्तवारमाज्यं गृहीत्वा यागं चिकीर्षेत्तर्हि, अध्वर्युणा ग्राहयेत् ।

अध्वर्युः—सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं देवेभ्यो हव्यं घृतवत्स्वाहा ॥ ६ ॥

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठायान्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—सं प्राणे प्राणं दधामि ते सं व्याने समपानं दधामि ते । परिगृह्य यजमानोऽमृतोऽभूच्छं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ।

इति जुहुयात् ।

यजमानः—नारिष्ठाय ब्रह्मण इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरवर्हिषी समज्य

अग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूरेहि, इति पुरोनुवाक्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—पिभीहि देवाँ उशतो यन्विष्ट विद्वौ ऋतूँ ऋतूपते यजेह ।

ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वं होतृणामस्यायजिष्ठोऽम् । इति पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं स्रुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामप्याय्य स्रुवेण प्रस्तरवर्हिषी समज्य सर्वेषां हविषामत्तरा-

धांसकृत्सकृत्स्विष्टकृते प्रधानावदानाद्भूयिष्ठमवदाय जुहामवधाय
 प्रतिहविरवदानं हस्तं प्रक्षाल्य (पञ्चावत्तिनो द्विरवदाय) तूष्णीं
 ध्रुवारथमाज्यं सुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं
 सुवेणाऽऽदाय

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य सुवेण प्रस्तरबर्हिषी समज्य तूष्णीं ध्रुवास्थमाज्यं
 सुवेणाऽऽदाय जुहामानीयाऽऽज्यस्थाल्या आज्यं सुवेणाऽऽदाय

•• आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवद्भ्यः ।

सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।

इति ध्रुवामाप्याय्य न हविः प्रत्यभिघार्य, दक्षिणाऽतिक्रम्योदङ्मुखः
 स्थित्वा

आरेश्रावय, इत्याग्नीध्रं संप्रैषं कुर्यात् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौरेषट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—अग्निं स्विष्टकृतं यज । इति याज्यायै होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाट्

(१) पौर्णमास्याम्—

ये३ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाट्
 सोमस्य प्रिया धामान्ययाळग्नेः प्रिया धामान्ययाट् (उपांशु)
 विष्णोः (उच्चैः) प्रिया धामान्ययाळग्नषिमयोः प्रिया धामा-
 न्ययाळिन्द्रस्य वैमृधस्य प्रिया धामान्ययाड्देवानामाज्यपा-
 नामित्यादि समानम् । असंनयतः, अमावास्यायां च

ये३ यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाट्
 सोमस्य प्रिया धामान्ययाळग्नेः प्रिया धामान्ययाट् (उपांशु)
 विष्णोः (उच्चैः) प्रिया धामान्ययाडिन्द्राग्नयोः प्रिया धामान्य-
 याड्देवानामित्यादि समानम् ।

आपस्तम्बीययजमानस्य संनयदसंनयतोऽमावास्यायामुपांशुभाजाभावाद्दिष्णोः
 प्रियेत्युपांशु देवतानामकीर्तनं नास्ति ।

सोमस्य प्रिया धामान्ययाळ्म्रेः प्रिया धामान्ययाद् (उपांशु)
विष्णोः

(उच्चैः) प्रिया धामान्ययाण्महेन्द्रस्य प्रिया धामान्ययाद्देवाना-
माज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं
महिमानमायजतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा
जुषतां हविरग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतः पावकंशोचे वेष्टुं
हि यज्वा ।

ऋता यजासि महिना वियद्भूर्हव्या वह षविष्ट या ते अग्राः
वौःषट् ।

इति वषट्कारमुक्त्वा

वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इति वषट्कारमुपांश्वनु-
मन्त्रयेत् ।

(येः यजामहेऽग्निं स्विष्टकृतमिति याज्यां वौषडित्यन्तामनुच्छ्वसन्नेव
पठेत् । उच्छ्वसन्नेव पिपठिषेच्चेदर्धर्चे यजेत्यन्त उच्छ्वसन्नेव पठेत् ।
नान्यत्रोच्छ्वासः कर्तव्यः) ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते—स्रुगतमाज्यं प्रथमं स्त्रावयित्वाऽग्नौ प्रास्तं
हविः स्थगयन्निव स्रुक्पार्श्वेन तद्भविरहिंसन् अग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्ध इत-
राहुतिभिरसंसक्तं हुत्वाऽऽज्यशेषमन्ववस्त्रावयेत् ।

यजमानः—अग्नये सि ष्टकृत इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

अग्नेः सि ष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽर्युष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गेभे-
यम् ।

इति सौविष्टकृतमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्य स्वासन उपविश्य जुह्वामप आनीय

वैश्वानरे हविरिदं जुहोमि साहस्रमुत्सं शतधारमेतम् ।

स नः पितरं पितामहं प्रपितामहं स्वर्गं लोके पिन्वमानो
विभर्तु स्वाहा ।

इत्यन्तःपरिधि निनीयाऽऽयतने जुहूपभृता सादयेत् ।

यजमानः—अग्नये वैश्वानरायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

इति दर्शपूर्णमासप्रयोगीयद्वितीयः प्रश्नः ।

(१) वैश्वानरे हविरिदमित्यनेन यदपां निनयनं तत्प्राचीनावीतिना कार्यमिति केचिदस्मदीया वावदूकाः परशास्त्रावलोकनेन स्वपाण्डित्यं प्रकटन्तः प्राहुः । तदसंगतम्— स नः पितरमितिमन्त्रस्य वैश्वानरप्रधानतोकनेवैश्वानरे हविरिदमिति च निनयन्रूपहोमाधिकरणत्वेन वैश्वानराभिधानाच्च । यद्यधिकरणत्वेन होमाधिकरणं सिद्धं न देवता, इति चेत् 'स पिन्वमानः' इत्यवास्तु । पितृलेङ्गमात्रेणैव यदि सैव देवता गृह्यते तर्हि जीवत्पितृकस्य निवृत्तिः । न चेशपत्तिरिति वाच्यम् । लिङ्गतो देवता कदाचिद्विकल्पिता स्यात् । न च सर्वथा कर्मनिवृत्तिः । न च वा पितरि सत्यपि पितरं पिन्वमान इति भवित्वा वृत्तिमाश्रित्य वक्तुं बुद्धिमतामुचितम् । तस्माच्छब्दं । नरपेक्षं प्रमाणत्वाऽऽहिताग्निना, अग्नये वैश्वानरायेदं न ममेति त्यागो वक्तव्यः । अध्वर्युविदाऽध्वर्युणा निनयनमुपवीतिनैव कार्यम् ।

अथाऽऽपस्तम्बीयदर्शपूर्णमासयोस्तृतीयः प्रश्नः ।

अध्वर्युः—प्राशित्रपात्रमुपस्तीर्याऽऽग्नेयं पुरोडाशं प्राञ्चं तिर्यञ्चं वा विरुज्या-
(भङ्क्त्वा)प उपस्पृश्याङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या व्यूह्य
अज्यायो यवमात्रादाव्याधात्कृत्यतापिदम् ।

मा रूरुपाम यज्ञस्य शुद्धं स्विष्टमिदं हविः ॥

इत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्याद्यवमात्रं पिप्पलमात्रं वा प्राशित्रमवदाय
प्राशित्रपात्रे निदयात् । ततो हस्तं प्रक्षालयेत् । सांन्यात्प्राशित्राव-
दानं नास्तीत्यवगन्तव्यम् ।

यजमानः—अग्निर्मा दुर्गिष्ठात्पातु सविताऽघशंसाद्यो मेऽन्ति दूर-
रातीयाति तमेतेन जेषम् । इति प्राशित्रमवदीयमानमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—अभिघार्यानभिघार्य वा प्राशित्रमग्नेणाऽऽहवनीयं ब्रह्मणे परिहरेत् ।
ब्रह्मा—मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे । इति प्राशित्रमाहियमाणमीक्षित्वा

(१) पौर्णमास्यामङ्गुष्ठेनोपमध्यमयेत्यारभ्य हस्तं प्रक्षालयेदित्यन्तं प्रति-
पुरोडाशमावर्तयेत् । अमावास्यायामसोमयाजिनोऽप्येवमेवेति ज्ञेयम् ।

(२) आपस्तम्बब्रह्मा—मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे, । इति प्राशित्रम-
वदीयमानं प्रेक्ष्य

ऋतस्य पथा पर्येहि, इत्यग्नेणाऽऽहवनीयं परिहियमाणं प्रेक्ष्य
सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामि, इत्यासन्नमाहियमाणं प्रेक्ष्य
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्यां प्रति-
गृह्णामि

इति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य

पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीडायाः पदे । इत्यन्तर्वेदि व्यूह्य
तृणानि प्राग्दण्डं सादयित्वा

अदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे, इत्यवेक्ष्य

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्यां-
माददे । इत्यङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्याऽऽदाय

अग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामि ब्राह्मणस्योदरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्र-

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
प्रतिगृह्णामि । इति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य

पृथिव्यास्त्रा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थे

इत्यन्तर्वेदि कुशेषु प्राग्दण्डं निधायाङ्गुष्ठोपकानिष्ठिकाभ्यां गृहीत्वा

अग्नेष्ट्वाऽऽस्येन प्राश्नामि बृहस्पतेर्मुखेन । इति दन्तैरपीडयन्प्रा-
श्याऽऽचम्य

सत्येन त्वाऽभिजिघर्षिं या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु

चक्षुः श्रोत्रं प्राणान्ये मा हिंसीः, इत्यपः पीत्वाऽऽचम्य

इन्द्रस्य त्वा जठरे दधामि इति नाभिमालभ्य प्राशिन्नहरणं

प्रक्षाल्य प्रक्षालितेनानेन प्राशिन्नहरणेनाऽऽत्मानमभिमुखेन हस्तेन च
तथाभूतेनाऽऽत्मनः मुरतस्त्रिरपः सिञ्चेत् ।

स्य त्वा जठरे सादयामि

इति प्राशिन्नं दन्तैरनभिमृद्य निगीर्ष्य

या अप्स्वन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु स्वाहाकृतं जठरमिन्द्रस्य
गच्छ स्वाहा

इत्याङ्घ्रिः प्राशिन्नमन्तर्णीत्वाऽऽचम्य

घसीना मे मा संपृक्था ऊर्ध्वं मे नाभेः सीदेन्द्रस्य त्वा जठरे
सादयामि

इति नाभिदेशमभिमृश्य

बाह्वं आसन् । इति मुखमभिमृश्य

नसोः प्राणः, इति नासिके अभिमृश्य

अक्षयोश्चक्षुः, इति चक्षुषी अभिमृश्य

कर्णयोः श्रोत्रम्, इति श्रोत्रे अभिमृश्य

बाह्वोर्बलम्, इति बाहू अभिमृश्य

ऊरुवैरोजः, इत्यूरु अभिमृश्य

अरिंष्टा विश्वान्यङ्गानि तनूः, इत्यवशिष्टान्यभिमृश्याप उपस्पृश्य

प्रक्षाल्य प्राशिन्नमङ्घ्रिः पूर्यित्वा

दिशो जिन्व, इति पराचीनभैकप्रयत्नेन निनीय

मां जिन्व, इति पुनरपी गृहीत्वा हृदयाभिमुखं निनयेत् ।

अध्वर्युः—इडापात्रमुपस्तीर्य

मनुना दृष्टां घृतपर्दीं मित्रावरुणसमीरिताम् ।

दक्षिणार्धादसंभिन्दन्नवद्याम्येकतोमुखाम् ॥

इत्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य दक्षिणार्धात्प्रथममवदानमक्दायेडायामवधाय-
दानदेशयोर्मध्ये स्थिताद्द्विरंशाद्द्वितीयमवदायेडायामवधाय, पश्चार्धात्तृ-
तीयं पश्चावत्तिनाम् । पूर्वार्धाच्च यजमानभागमिडायामवधाय हस्तं

प्रक्षाल्य

मनुना दृष्टां घृतपर्दीं मित्रावरुणसमीरिताम् । दक्षिणार्धादसं-
भिन्दन्नवद्याम्येकतोमुखाम् ॥

इति शृतस्य दक्षिणार्धात्प्रथममवदानं सुव्रेणाऽऽदायेडायामवधाय-
दानदेशयोर्मध्ये स्थिताद्द्विरंशाद्द्वितीयं सुव्रेणाऽऽदायेडायामवधाय
पश्चात्पश्चावत्तिनां तृतीयम् ।

पूर्वार्धाच्च यजमानभागं सुव्रेण पात्रान्तरे गृहीत्वेडायां निधाय तथा

मनुना दृष्टां घृतपर्दीं मित्रावरुणसमीरिताम् ।

दक्षिणार्धादसंभिदन्नवद्याम्येकतोमुखाम् ॥

इति दक्षो दक्षिणार्धात्प्रथममवदानं सुव्रेणाऽऽदायेडायामवधाय-
दानदेशयोर्मध्ये स्थिताद्द्विरंशाद्द्वितीयं सुव्रेणाऽऽदायेडायामवधाय पश्चा-
र्धात्पश्चावत्तिनां तृतीयम् । पूर्वार्धाच्च यजमानभागं सुव्रेण पात्रान्तरे
गृहीत्वेडायां निदध्यात् । सौविष्टकृतावदानादैडावदानं उवायः
कार्यम् ।

यजमानः—सुरूपवर्षवर्ण एहीमान्भद्रान्दुर्यां अभ्येहि मामनुव्रतान्युं

शीर्षाणि मृद्व मृड षह्यदित एहि सरस्वत्येहि रन्तिरसि रमति-

(१) पौर्णमास्यां “ मनुना दृष्टामिति मन्त्रं प्रतिपुरोडाशमावर्त्यन्यस्वर्ध
हस्तं प्रक्षालयेत्यन्तं कुर्यात् । असंनयतोऽमावास्यायामथैन्द्रमं पुरोडाशं
प्रत्यप्येवमेव मनुना दृष्टामित्यादि कार्यम् ।

(२) पौर्णमास्यां सर्वपुरोडाशेभ्योऽवत्तं यजमानभागम् । इति विशेषः ।

अमावस्यायामसंनयतोऽप्येवमेव ।

रसि रुन्धसि जुष्टे जुष्टिं तेऽशीयोपहृत उपहवं तेऽशीय ।

इतीडामवदीयमानामनुमद्येत ।

अध्वर्युः—अवत्तं पुरोडाशीयं यजमानभागमीषदीर्घं कृत्वाऽऽज्येन सर्वतोऽ-
ङ्गमं कृत्वा ध्रुवायाः समीपं गमयित्वा तथा च शृतदध्नोर्यजमानभग-
माज्येन सर्वतोऽङ्क्वा ध्रुवायाः समीपं गमयित्वाऽभिघार्येडां होत्रे
प्रदाय दक्षिणेन होतारमिडामनुसृजन्नेव पश्चाद्गत्वा होतुर्दक्षिणत
आसीनः प्राङ्मुखो होतुः प्रदेशिन्या उत्तमे पर्वणीं सूत्रेणाज्य्यात् ।

होता—इडामादाय तथाऽध्वर्युमतिक्रामन्तं दक्षिणतो ह्रत्वेडामन्तराऽध्वर्युमा-
त्मानं च कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अपि वा होत्रे, इडामदत्त्वा प्राचीमिडामपोह्य स्वयं पश्चाद्गत्वा
होतुर्दक्षिणत उदङ्मुख आसीनः सूत्रेण होतुरङ्गुल्याः प्रदेशिन्याः
पर्वणीं अज्य्यात् ।

होता—वाचस्पतिना ते हुतस्येषे प्राणाय प्राश्नामि ।

इत्युत्तरपर्वलेपमुत्तरे, ओष्ठे अभ्यात्मं (आत्माभिमुखं पाणितलं कृत्वा)
निमृज्याधरपर्वलेपमधरे, ओष्ठे ।

मनसस्पतिना ते हुतस्योर्जेऽपानाय प्राश्नामि, इति निमृज्यो-
दकं स्पृष्ट्वाऽङ्गलिनेकां प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वा पश्चादिडाया उद-
गङ्गुलिं पाणिमुपधायावान्तरेळमवदापयति अध्वर्युम् ।

अध्वर्युः—होतुः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख आसीन उपस्पृष्टोदकस्य ह्यतेहस्ते
इडागताज्यलेपादुपस्तीर्यावान्तरेळमवदायावदध्यात् ।

होता—अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्मध्येन प्रदेशेन स्वयमिडाया अवान्तरेडामाददीत ।

अध्वर्युः—इडागताज्यलेपादभिघरणं कुर्यात् । पश्चावत्तिनां द्विरभिघरणं
कुर्यात् ।

होता—प्रत्यालब्ध्यामङ्गुष्ठेनाभिसंगृह्य प्रत्याहत्याङ्गुलीरमुष्टिं कृत्वा दक्षिणत
इकां पारिगृह्याऽऽस्यसंमितां प्राणसंमितां वा कृत्वा

इळोपहृता सह दिवा बृहताऽऽदित्येनोपास्माँ इळा ह्यतां सह

(१) दक्षिणतः—गृहीतावान्तरेळेन मुष्टिना दक्षिणेन पाणिना, अंवा-
न्तरेळ्या दक्षिणस्यां दिशि इळापात्रं गृहीत्वा

दिवा बृहताऽऽदित्येनेळोपहूता सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायुनो-
 पास्माँ इळा ह्यतां सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायुनेळोप-
 हूता सह पृथिव्या रथंतरेणाग्निनोपास्माँ इळा ह्यतां सह पृथि-
 व्या रथंतरेणाग्निना उपहूता गावः सहाशिर उप मां गावः सहा
 शिरा ह्यन्तामुपहूता धेनुः सह ऋषभोप मां धेनुः सह ऋषभा
 ह्यन्तामुपहूता गौर्घृतपद्युप मां गौर्घृतपदी ह्यन्तामुपहूता
 दिव्याः सप्त होतार उप मां दिव्याः सप्त होतारो ह्यन्तामुपहूतः
 सखाभक्ष उप मां सखाभक्षो ह्यन्तामुपहूतेळा वृष्टिरुप माभिळा
 वृष्टिर्ह्यताम् । इत्युपांशु—

इळोपहूतोपहूतेळोपास्माँ इळा ह्यतामिळोपहूता । मानवी घृत-
 पदी मैत्रावरुणी ब्रह्मदेवकृतमुपहूतं दैव्या अध्वर्यव उपहूता
 उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्धानुपहूते
 द्यावापृथिवी पूर्वजे ऋतावरी देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽयं यज-
 मान उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करण इदं मे
 देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः । इत्युच्चैरिळ मुपहूतीत ।

अध्वर्युयजमानौ—उपहूयमानामिडामन्वारभेताम् ।

अध्वर्युः—दैव्या अध्वर्यव उपहूता इति होतुर्वाक्यमभिज्ञाय,
 उपहूतः पशुमानसानि, इति जपेत् ।

यजमानः—भूयस्येहि श्रेयस्येहि वसीयस्येहि चित्त एहि दधिष
 एहीड एहि सूनृत एहि ।

इतीडाया उपांशुपहवे जपित्वा

चिदसि, मनाऽसि, धीरसि रन्ती रमतिः सूनः सूनरी ।

देवीर्देवैरभि मा निवर्तध्वꣳ स्योना स्योनेन घृतेन मा समु-
 क्षत नम इदमुदं भिषगृषिर्ब्रह्मा यद्दे समुद्रादुदचान्निव स्तुचा
 वागग्रे विप्रस्य तिष्ठति शृङ्गेभिर्दशभिर्दिशन् । इत्युच्चैरुपहवे
 जपित्वा

वायविडा ते माता, इति होतारमीक्षमाणो वायुं मनसा ध्यात्वा, उपहू-
 तोऽयं यजमान इति होतुर्वाक्यमभिज्ञाय
 उपहूतः पशुमानसानि

सा मे सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादरेडता मनसा
 तच्छेकेयं यज्ञो दिवश् रोहयतु यज्ञो दिवं
 मच्छतु यो देवयानः पन्थास्तेर्न यज्ञो देवाश् अ-
 प्येत्वस्मास्विन्द्र इन्द्रियं देधात्वस्मान् रायं उत यज्ञाः संच-
 न्तादस्मासु सन्त्वाशिषः सा नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनी जुष्टि-
 रासि जुषस्व नो जुष्टो नोऽसि जुष्टि ते गमेयम् । आशीर्म-
 उर्जमुत सुप्रजास्त्वमिषं दधातु द्रविणश् सर्वर्चसम् । संजय-
 न्क्षेत्राणि सहसाऽऽहमिन्द्र कृष्वानो अन्याश् अर्धरान्तसपत्नान् ।
 इति जपित्वा, इडाया अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासम् । इत्यु-
 पहृतामिडामनुमन्त्रम्

इडा धेनुः सहवत्सा न आगादूर्जं दुहाना पयसा प्रपीना । सा
 नो अन्नेन हविषोत गोभिरिडाऽभ्यस्माश् आगात् । इति भक्षा-
 याऽऽह्वयमाणामनुमन्त्रयेत् ।

यजमानपञ्चमा इडायाः स्वं स्वं भागं भक्षणार्थं गृहीयुः ।

होता— इळे भागं जुषस्व नः पिन्व गा जिन्वार्वतो रायस्पोषस्येशिषे
 तस्य नो रास्व । तस्य नो दास्तस्यास्ते भामपशीमहि । सर्वा-
 त्मानः सर्वतनवः सर्ववीराः सर्वपुरुषाः । सर्वपुरुषा इति
 वा । अवान्तरेडां प्राश्याऽऽचम्य तूष्णीमिडाभागं भक्षणार्थं गृहीतं
 प्राश्याऽऽचम्य वाग्यत आस्त आ मार्जनात् ।

ब्रह्मा—तूष्णीमिडाभागं प्राश्याऽऽचम्य वाग्यत आस्त आ मार्जनात् ।

अध्वर्युयजमानाग्नीध्राः—इडे भागं जुषस्व नो जिन्व गा जिन्वार्वतः ।
 तस्यास्ते भक्षिवाणः स्याम सर्वात्मानः सर्वगणाः ।

(१) आपस्तम्बब्रह्मा—इडे भागं जुषस्व नो जिन्व गा जिन्वार्वतः ।
 तस्यास्ते भक्षिवाणः स्याम सर्वात्मानः सर्वगणाः ॥ इति स्वभागं
 प्राशयेत्यादि समानम् ।

इतीडायाः स्वस्वभागं प्राश्याऽऽचम्य वाग्यता आसत आ मार्जनात् ।
मन्त्रावृत्तिः प्रतिपूरुषम् ।

अध्वर्युयजमानाग्नीध्राः—मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं
समिमं दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा
इह मादयन्ताम् । इत्यन्तर्वेदि स्थिते प्रस्तरे मार्जयेयुः ।
(मार्जनं नामान्तर्वेद्यवस्थिते प्रस्तरे जलमासिच्य तस्याधस्ताद्धस्तेन
जलं गृहीत्वा शिरस्यानयनम् ।) मन्त्रावृत्तिश्च प्रतिपूरुषम् । होतृ-
ब्रह्मणावेवं मार्जयतः । आहवनीयपरिस्तरणैरङ्गलिमुदकधारणस्तमर्थं
कृत्वाऽन्येन केनचित्पारिकर्मिणाऽपामासेचनम् ।

अध्वर्युः—आग्नेयं पुराडाशं चतुर्धा कृत्वा बर्हिषुर्द वा कृत्वा चतुर्धा
कुर्यात् ।

यजमानः—ब्रध्न पिन्वेस्व ददतो मे मा क्षीयि कुर्वतो मे मोषेदस
द्विशां क्लृप्तिरसि दिशो मे कल्पन्तां कल्पन्तां मे
दिशो दैवीश्च मानुषीश्चाहोरात्रे मे कल्पतामर्धमासा
मे कल्पन्तां मासां मे कल्पन्तामृतवो मे कल्प-
न्तां संवत्सरो मे कल्पतां क्लृप्तिरसि कल्पतां मे ।
इत्यध्वर्युणा चतुर्धा कृतं बर्हिषि सन्नं पुरोडाशं तन्नेणाभिमृश्य,
आर्शानां त्वाऽऽशापालेभ्यश्चतुर्भ्यो अमृतेभ्यः । इदं भूत-
स्याधक्षेभ्यो विधेम हविषा वयम् । ब्रध्न पाहि भर्जतां
भागी भागं माऽभागो भक्त निर्भागं भजामः । अपस्वि-
न्वौषधीर्जिन्व द्विपात्पाहि चतुष्पादव दिवो वृष्टिर्भेरय ।
ब्राह्मणानामिदं हविः सोम्यानां सोमपीथिनाम् । निर्भ-

(१) आपस्तम्बब्रह्मा—मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं
दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्ताम् ।

क्तोऽब्राह्मणो नेहाब्राह्मणस्यास्ति । सकृदुक्तेन मध्येन
 प्रतिदिशं विभागपूर्वकं गमयित्वा, इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः,
 इदमध्वर्योः, इदमग्नीधः, इति प्रत्येकमादिश्य, उपहूता द्यौः
 पितोप मां द्यौः पिता ह्ययतामग्निराग्नीध्रादार्युषे वर्चसे जीवा-
 त्वै पुण्यायोपहूता पृथिवी मातोप मां माता पृथिवी ह्ययता-
 मग्निराग्नीध्रादार्युषे वर्चसे जीवात्वै पुण्याय । इत्याग्नीध्रभा-
 गस्य पुनर्व्यूहनं कुर्यादिदं व्यूहनमाग्नीध्रभागस्य मन्त्रपूर्वकं वैशे-
 षिकम् ।

अध्वर्युः—इदं यजमानस्य, इति यजमानभागं निर्दिश्य कस्मिंश्चिदेकस्मिन्
 पात्रे सकृदुपस्तीर्याऽऽग्नीध्रभागं द्वेषा कृत्वैकं भागं पात्रेऽवधाय पुनरुप-
 स्तीर्यापरभागमवधाय द्विरभिघार्याग्नीध्रे तत्पात्रं प्रयच्छेत् । अपि वा
 कस्मिंश्चित्पात्रे द्विरुपस्तीर्य द्विराधाय द्विरभिघार्य तत्पात्रमग्नीध्रे प्रय-
 च्छेत् ।

आग्नीध्रः—त्रिहाराद्ब्रह्मिर्गत्वा पात्रस्थं स्वभागं गृहीत्वा अग्नेराग्नीध्रमस्यग्नेः,
 शामित्रनसि नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः । इति भक्षयित्वाऽऽ-
 चामेत् ।

अध्वर्युः—यथास्थानमासीनाभ्यां ब्रह्मयजमानाभ्यां तयोर्भागौ वेदेन हृत्वा
 प्रयच्छेत् ।

ब्रह्मा—दत्तं स्वभागं प्राशित्रहरणे निदध्यात् ।

यजमानः—प्राशित्रहरणस्य पश्चात्पुत्रेषु स्वभागं निदध्यादयं नियम आप-
 स्तम्बीययजमानस्य नास्ति । यत्र क्व वा निहितेऽपि न प्रत्यत्रायः ।

अध्वर्युः—स्रुवेण होतुर्भागं होत्रे प्रयच्छेत्तथा स्वभागं जुहा स्वस्मै प्रयच्छेत् ।

होता—तूष्णीं भक्षयित्वाऽऽचामेत् ।

(१) अत्राग्नीध्रभागस्य षडवत्तसंपादनं हस्त एव कैश्चिदल्पज्ञैरेनाघ्नानसूत्रप्र-
 थितमीमांसावाक्यकुसुमैः क्रियते तदनादत्तव्यम् । कुतः ! पृथक्पात्राभ्यामितरयो-
 रित्यापरतम्बवचनात् । पृथक्शब्देतरशब्दस्वारस्यात्परिहरणसमभिव्याहारोऽप्यत्र
 मानं भवितुमर्हति तेनायमर्थो यदन्यस्मै परिहरणं तत्पात्रेणैव । नन्वग्नीध्रे परिहरणं
 नोक्तम् । भैवम् । प्रदानं विना भक्षणस्यानुपपन्नत्वात्षडवत्तं संपाद्य परिहरतीत्यर्थः
 प्रकरणादवसीयते ।

अध्वर्युराग्नीध्रश्च-देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणे
ब्रह्मण ओदनम् । तेनामृतत्वमश्याम् । वयो दात्रे । मयो
मह्यमस्तु प्रतिग्रहीत्रे । क इदं कस्मा अदात् । कामः कामाय ।
कामो दाता । कामः प्रतिग्रहीता । कामः समुद्रमाविश । कामे-
न त्वा प्रतिगृह्णामि । कामैतत्ते । एषा ते काम दक्षिणा ।
उत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु ।

इत्यन्वाहार्यं प्रतिगृह्णीयाताम् ।

होतृब्रह्मणो—क इदं कस्मा अदात्कामः कामायादात्कामो दाता
कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि
कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णातु ।

इत्यन्वाहार्यं प्रतिगृह्णीयाताम् ।

यजमानः—उत्तरतः परीत इति दक्षिणतः स्थितानृविजः संप्रैष्येत् ।

अध्वर्युः—हविःशेषानुद्वास्य ब्रह्मन् प्रस्थास्यामः समिधमाधाया-
ग्नीत्परिधींश्चाग्निं च सकृत्सकृत्संमृद्दि ।
इति ब्रह्माणमाग्नीध्रं च संप्रैष्येत् ।

ब्रह्मा—बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मणः आशिष्ठ बृहस्पते यज्ञमजूगुपः
स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाहि । भूर्भुवः स्वर्बृह-
स्पतिप्रसूतः । इति जपित्वा, ॐ प्रतिष्ठ, इत्यतिसृजेत् ।

आग्नीध्रः—ब्रह्मणाऽनुज्ञातः—एषा ते अग्ने समिधया वर्धस्व चाऽऽ च
प्यायस्व वर्धतां च ते यज्ञपतिरा च प्यायतां वर्धिषीमहि च
वधमा च प्यायिषीमहि स्वाहा ।
इत्यानुयाजिकीं समिधमादध्यात् ।

(१) आपस्तम्बब्रह्माऽपि देवस्येत्यारभ्य गृह्णात्वित्यन्तेन मन्त्रेण प्रति-
गृह्णीयात् ।

(२) आपस्तम्बब्रह्मा—देव सवितरेतत्ते प्राह तत्प्र च सुव प्र
च यज्ञं बृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां
पाहि । इत्युपांशुक्त्वा, ॐ प्रतिष्ठ,
इत्युच्चैरनुजानीयात् ।

क्तोऽब्राह्मणो नेहाब्राह्मणस्यास्ति । सृष्टदुक्तेन मघ्रेण
प्रतिदिशं विभागपूर्वकं गमयित्वा, इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः,
इदमध्वर्योः, इदमग्नीधः, इति प्रत्येकमादिश्य, उपहूता द्यौः
पितोप मां द्यौः पिता ह्यतामग्निरग्नीध्रादार्युषे वर्चसे जीवा-
त्वै पुण्यायोपहूता पृथिवी मातोप मां माता पृथिवी ह्यता-
मग्निरग्नीध्रादार्युषे वर्चसे जीवात्वै पुण्याय । इत्यग्नीध्रभा-
गस्य पुनर्व्यूहनं कुर्यादिदं व्यूहनमाग्नीध्रभागस्य मघ्रपूर्वकं वैशे-
षिकम् ।

अध्वर्युः—इदं यजमानस्य, इति यजमानभागं निर्दिश्य कस्मिंश्चिदेकस्मिन्
पात्रे सृष्टदुपस्तीर्याऽऽग्नीध्रभागं द्वेषा कृत्वैकं भागं पात्रेऽवधाय पुनरुप-
स्तीर्यापरभागमवधाय द्विरभिघार्थाग्नीधे तत्पात्रं प्रयच्छेत् । अपि वा
कस्मिंश्चित्पात्रे द्विरुपस्तीर्य द्विराधाय द्विरभिघार्थं तत्पात्रमग्नीधे प्रय-
च्छेत् ।

आग्नीध्रः—विहाराद्बहिर्गत्वा पात्रस्थं स्वभागं गृहीत्वा अग्नेराग्नीध्रमस्यग्नेः,
शाभिन्नसि नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः । इति भक्षयित्वाऽऽ-
चामेत् ।

अध्वर्युः—यथास्थानमासीनाभ्यां ब्रह्मयजमानाभ्यां तयोर्भागौ वेदेन हृत्वा
प्रयच्छेत् ।

ब्रह्मा—दत्तं स्वभागं प्राशित्रहरणे निदध्यात् ।

यजमानः—प्राशित्रहरणस्य पश्चात्पुरुषेषु स्वभागं निदध्यादयं नियम आप-
स्तम्बीययजमानस्य नास्ति । यत्र क्व वा निहितेऽपि न प्रत्यवायः ।

अध्वर्युः—स्रुवेण होतुर्भागं होत्रे प्रयच्छेत्तथा स्वभागं जुह्वा स्वस्मै प्रयच्छेत् ।

होता—तूष्णीं भक्षयित्वाऽऽचामेत् ।

(१) अत्राग्नीध्रभागस्य षडवत्संपादनं हस्त एव कौश्विदह्यज्ञैरनाघ्रातसूत्रप्र-
थितमीमांसावाक्यकुसुमैः क्रियते तदनादर्थव्यम् । कुतः ! पृथक्पात्राभ्यामितरयो-
रित्युपात्तम्भवचनात् । पृथक्शब्देतरशब्दस्वारस्यात्परिहरणसमभिव्याहारोऽप्यत्र
मानं भवितुमर्हति तेनायमर्थो यदन्यस्मै परिहरणं तत्पात्रेणैव । नन्वग्नीधे परिहरणं
नोक्तम् । भैवम् । प्रदानं विना भक्षणस्यानुपपन्नत्वात्षडवत्तं संपाद्य परिहरतीत्यर्थः
तत्परिहरणसमीपे ।

अध्वर्युः—अन्तरिक्षस्य भागोऽसि, इति स्वभागं प्राश्याऽऽचम्य दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं महान्तमपरिमितमौदनं पचेत्क्षीरे पचेदित्येके ।

ब्रह्मा—दक्षिणाग्नौ स्थितमन्वाहार्यं गत्वा प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान्ययस्वानक्षितिरसि मा मे क्षेष्टा अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च । इत्यन्वाहार्यमवेक्ष्य प्राणापानौ मे पाहि कामाय त्वा, इत्यस्पृशन्नन्वाहार्यमवघ्रायाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां पुलककलामात्रमन्वाहार्याद्गृहीत्वा प्राशित्रहरणस्थस्वभागे निदध्यात् ।

अध्वर्युः—अन्वाहार्यमभिचार्यानभिचार्य बोद्धास्यान्तर्वेद्यासौदधेत् ।

यजमानः—ब्रह्म पिन्वेस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोर्षदसत्प्रजापतेर्भागोऽस्यूर्जस्वान्ययस्वान्प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे पाह्युदानव्यानौ मे पाह्यक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिंल्लोके । इयं स्थाल्यमृतस्य पूर्णा सहस्रधार उत्सो अक्षायमाणः । स दाधार पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तेनौदनेनातितराणि मृत्युम् । इत्यन्वाहार्यमासन्नमभिमृशेत् ।

अध्वर्युः—दक्षिणसद्भ्य उपहर्तवै, इति यजमानं संप्रैष्येत् ।

यजमानः—दक्षिणत एत ब्राह्मणा अयं व औदनः, इति तेभ्योऽन्वाहार्यं दद्यात् ।

ऋत्विजः—दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्तः सप्तदशकृत्वो वायोरन्तराकर्षणरूपं निःश्वासं कुर्युः ।

(१) अन्वाहार्यः—दक्षिणाग्नौ पक्व औदनो दक्षिणार्थः ।

(२) महान्—यथर्त्विग्भ्यः पर्याप्तो भवति ।

(३) अपरिमितः—प्रस्थादिना तण्डुलमानप्रतिषेधः ।

(४) आपस्तम्बब्रह्मा—ब्रह्मन् ब्रह्माऽसि ब्रह्मणे त्वा हुताद्य मा गा हिंसीरहुतो मह्यं शिवो भव । इत्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नमभिमृशेत् ।

अध्वर्युराग्नीध्रश्च-देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणे
ब्रह्मण ओदनम् । तेनामृतत्वमश्याम् । वयो दात्रे । मयो
मह्यमस्तु प्रतिग्रहीत्रे । क इदं कस्मा अदात् । कामः कामाय ।
कामो दाता । कामः प्रतिग्रहीता । कामः समुद्रमाविश । कामे-
न त्वा प्रतिगृह्णामि । कामैतत्ते । एषा ते काम दक्षिणा ।
उत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु ।

इत्यन्वाहार्यं प्रतिगृह्णीयाताम् ।

होतृब्रह्माणौ—क इदं कस्मा अदात्कामः कामायादात्कामो दाता
कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि
कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णातु ।
इत्यन्वाहार्यं प्रतिगृह्णीयाताम् ।

यजमानः—उत्तरतः परीत इति दक्षिणतः स्थितानृत्विजः संप्रैष्येत् ।

अध्वर्युः—हविःशेषानुद्वास्य ब्रह्मन् प्रस्थास्यामः समिधमाधाया-
ग्नीत्परिधीश्चाग्निं च सकृत्सकृत्समृद्धि ।
इति ब्रह्माणमाग्नीध्रं च संप्रैष्येत् ।

ब्रह्मा—बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्ठ बृहस्पते यज्ञमजूगुपः
स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां पाहि । भूर्भुवः स्वर्बृह-
स्पतिप्रसूतः । इति जपित्वा, ॐ प्रतिष्ठ, इत्यतिसृजेत् ।

आग्नीध्रः—ब्रह्मणाऽनुज्ञातः—एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चाऽऽ च
प्यायस्व वर्धतां च ते यज्ञपतिरा च प्यायतां वर्धिषीमहि च
वयमा च प्यायिषीमहि स्वाहा ।
इत्यानुयाजिकीं समिधमादध्यात् ।

(१) आपस्तम्बब्रह्माऽपि देवस्येत्यारभ्य गृह्णात्वित्यन्तेन मन्त्रेण प्रति-
गृह्णीयात् ।

(२) आपस्तम्बब्रह्मा—देव सवितरेतत्ते प्राह तत्प्र च सुव प्र
च यज बृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मां
पाहि । इत्युपांशुक्त्वा, ॐ प्रतिष्ठ,
इत्युच्चैरनुजानीयात् ।

यजमानः—एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चाऽऽ च प्यायस्व वर्धतां
च ते यज्ञपतिरा च प्यायतां वर्धिषीमहि च वयमा च
प्यायिषीमहि । इत्याधीयमानामानुयाजिर्त्वा समिधमनुमन्त्र्य, अग्र्य
इदं न मम
इति त्यागं कृत्वा ।

यं ते अग्र आवृश्वाभ्यहं वा क्षिपितश्चरेन् । प्रजां च तस्य मूलं
च नीचैर्देवा निर्वृश्चत । अग्ने यो नोऽभिदासति समानो यश्च
निष्टर्ष्यः । इध्मस्यैव प्रक्षार्यतो मा तस्योच्छेषि, किञ्चन । यो
मां द्वेष्टि जातवेदोयं चाहं द्वेष्मि यश्च माम् । सर्वास्तान्मे
संदह याश्चाहं द्वेष्मि ये च माम् ।
इत्याग्निमनुमन्त्रयेत् ।

आग्नीध्रः—पूर्ववत्परिधीन्सकृत्सकृत्संमृज्य, अग्ने वाजजिद्वाजे त्वा सम-
वाःसं वाजे जिगिवाःसं वाजिनं वाजजितं वाजजित्यायै
संमोज्म्यग्निर्मन्नादमन्नाद्याय ।
इति सकृदग्निं प्राञ्चं संमृज्यात् ।

अध्वर्युः—इध्मसंनहनान्यद्भिः सःस्पृश्य यो भूतानामधिपती रुद्रस्त-
न्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं मा हिःसीरेतदस्तु हुतं तव
स्वाहा । इत्यग्नौ प्रहृत्येध्मसंनहनान्यप उपस्पृशेत् ।

यजमानः—भूतानामधिपतये रुद्राय तन्तिचराय वृष्ण इदं न मम,
इति त्यक्त्वाऽप उपस्पृश्य वेदिर्बाहिः श्रितः हविरिध्मः परिधयः
सुचैः । आज्यं यज्ञ ऋचो यजुर्याज्याश्च वषट्काराः सं मे
संनतयो नमन्तामिध्मसंनहने हुते । इतीध्मसंनहनानि हुतान्यनु-
मन्त्र्य महाहविर्होता, सत्यहविरध्वर्युः, अच्युतपाजा अग्नीत्,
अच्युतमन्ना उपवक्ता,
अनाधृष्यश्चाप्रतिधृष्यश्च यज्ञस्योभिगरौ । अयास्य उद्गाता ।
इति प्रस्तादनूयाजानां वदेत् ।

अध्वर्युः—औषभृतं जुहामानीय जुहूपभृतावादाय दक्षिणा सकृदतिक्रान्तोऽ-
दह्मुखः स्थित्वा आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—देवान् यज, इति होतारं संप्रैष्येत् ।

होता—देवं बर्हिर्वसुवने वसुधेयस्य वेतू३ वौ३षट्, वागोजः सह
ओजो मयि प्राणापानौ । इत्युपांशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्त आधारसंभेदाप्रदेशपूर्वभागे समिधि अनुयाजं
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा
बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासम् ।
इति हुतमनुयाजमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—यज, इति होतारं संप्रैष्येत् ।

होता—देवो नराशंसो वसुवने वसुधेयस्य वेतू३ वौ३षट्, इति
वषट्कारमुक्त्वा
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपांशु वषट्कारमनु-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते, आधारसंभेदस्य पूर्वभागे प्रथमानुयाजात्प्रत्य-
क्समिधि द्वितीयानुयाजं जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम । नराशंसस्याहं देवयज्यया पशु-
मान्भूयासम्, इति हुतमनुयाजमनुमन्त्रयेत् ।

---

(१) इयमनुयाजस्य याज्या तथाऽप्यस्याः पूर्वमागूर्न वक्तव्या । एवमेव सर्वा-
सामनुयाजयाज्यानाम् ।

“ आगूर्याज्यादिरनुयाजवर्जम् ” (आश्व० श्रौ० सू० १ । ५ । ४)
वृत्तिः—सर्वत्र सर्वासामनुयाजवर्जितानां याज्यानामादावागूर्भवति ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति पूर्ववत्प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—यज, इति होतारं संप्रैष्येत् ।

होता—देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्माऽऽयजी
होता होतुर्होतुरायजीयानग्रे यान्देवानयाड्यँ अपि प्रैष्येते होत्रे
अमत्सत ताँ ससनुषीं होत्रां देवंगमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमं
स्विष्टकृच्चाग्रे होता भूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाक्के वीहीरे
वौ३षट्, इति वषट्कारमुक्त्वा (अमत्सतेत्यत्रावसायानवसाय वा
यजेत) । वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपांशु वष-
ट्कारमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते द्वितीयानुयाजस्यापरेणोत्तममनुयाजमारभ्येत-
रावनुयाजौ संसर्जयन्प्राक्संस्थं जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम । इति त्यागं कृत्वा, अग्नेः स्विष्टकृ-
तोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेने प्रतिष्ठां गमेयम् ।
इति हुतमनुयाजमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—प्रत्याक्रम्याऽऽयतने सुचौ सादयित्वा वाजस्य मा प्रसवेनो-
द्ग्राभेणोद्ग्रभीत् । इति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन सप्रस्तरां जुहूं किं-
चिदुद्यम्य, अथां सपत्नां इन्द्रे मे निग्राभेणाधरां अकः ।
इति सव्येन हस्तेनोपभृतमधो नियम्य
उद्ग्राभं च । इति जुहूं किंचिदुद्यम्य
निग्राभं च । इति दक्षिणेन हस्तेनोपभृतं निगृह्य
ब्रह्म देवा अवीवृधन् । इति दक्षिणेन हस्तेन जुहूं प्राचीं गमयित्वा
अथां सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान्व्यस्यताम् । इति सव्येन
हस्तेनोपभृतं प्रतीचीं बहिर्वेदि निरस्याप उपस्पृश्य तां प्रोक्ष्यैनाम-
भ्युदाहरेत् ।

यजमानः—वाजस्य मा प्रसवेनोद्ग्राभेणोद्ग्रभीत् ।

अथो सपत्नाः इन्द्रो मे निग्राभेणाधराः अकः । उद्ग्राभं च
निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् । अथो सपत्नानिन्द्राग्नी मे
विषुचीनान्व्यस्यताम् । इत्येतान्मन्त्रानध्वर्युणा सह जपेत् ।

वाजस्य मा, इत्यारभ्य नान्व्यस्यतामित्यन्तान्मन्त्रांश्चतुःस्वर्येणाध्वर्युः
यजमानो जपतः ।

अध्वर्युः—वसुभ्यस्त्वा । इति जुहाज्यलेपेन मध्यमपरिध्यैकदेशमञ्ज्यात् ।

यजमानः—वसून्देवान्यज्ञेनापिप्रेम् । इत्यज्यमानमध्यमं परिधिमनुमन्त्र्य

वसुभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—रुद्रेभ्यस्त्वा । इति जुहाज्यलेपेन दक्षिणपरिध्यैकदेशमञ्ज्यात् ।

यजमानः—रुद्रान्देवान्यज्ञेनापिप्रेम् । इत्यज्यमानं दक्षिणं परिधिमनु-

मन्त्र्य

रुद्रेभ्य इदं न मम । इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आदित्येभ्यस्त्वा । इति जुहाज्यलेपेनोत्तरपरिध्यैकदेशमञ्ज्यात् ।

यजमानः—आदित्यान्देवान्यज्ञेनापिप्रेम् । इत्यज्यमानमुत्तरपरिधिमनु-

मन्त्र्य

आदित्येभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—वेद्यामेव बहिः प्रस्तराञ्जुहूः सादयित्वा

संजानाथां द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्याऽवताम् । इति

विधृतीभ्याः सह प्रस्तारमपादाय बर्हिषि विधृती अपिसृज्य, अक्तः

रिहाणा वियन्तु वयः । इति प्रस्तराग्रं जुह्वामङ्क्त्वा प्रजां

योनिं मा निर्मृक्षम् । इत्युपभृति प्रस्तरमध्यमङ्क्त्वा

आप्यायन्तामाप ओषधयः । इति ध्रुवायां प्रस्तरमूलमञ्ज्यात् ।

एवं त्रिः कार्यम् ।

यजमानः—समङ्क्तां बर्हिर्विषो घृतेन समोदित्यैर्वसुभिः सं

मरुद्भिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवेभिरङ्क्तां दिव्यं नभो गच्छतु

यत्स्वाहा । इत्यज्यमानं प्रस्तरमन्त्रमन्त्रयेत् ।

महेन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत । देवा
आज्यपा आज्यमजुषन्तावीवृधन्त महो ज्यायोऽकृत । अग्नि-
होत्रेणेदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत । अस्यामृधेद्धो-
त्रायां देवंगमायामाशास्तेऽयं यजमानो दत्तात्रेयशर्मा हस्तः ।
इति यजमाननाम निर्दिश्य,

(अत्र यजमाननाम सांख्यवहारिकं नाक्षत्रं च ब्रूयात् । तथा च
होतुर्गुरुश्चेद्यजमानः स्यात्तत्संनिधावुपांशु तन्नामनी ब्रूयात् ।)

आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते रायस्पोषमाशास्ते सजा-
तवनस्यामाशास्त उत्तरां देवयज्यामाशास्ते भूयो हविष्करण-
माशास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्ते विश्वं प्रियमाशास्ते यदत्नेन
हविषाऽऽशास्ते तदश्यात्तदध्यात्तदस्मै देवा रासन्तां तदग्निर्देवो
देवेभ्योऽवनते वयमग्नेर्मानुषाः । इष्टं च वित्तं चोभे च नो
द्यावापृथिवी अंहसस्पातामेह गतिर्वामस्येदं नमो देवेभ्यः ।
इति ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—अनूच्यमाने सूक्तवाके, अग्निरिदं हविरजुषतेति होतुरभिज्ञाय
मरुतां पृषतयः स्थ दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमेरय । इति
तिर्यञ्चं हस्तं धारयन् कर्षन्निव सह शाखया प्रस्तरमाहवनीये प्रहरेत् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम । अग्नेरहमुर्ज्जितिमनूज्जेषम् । सोमा-
येदं न मम सोमस्याहमुर्ज्जितिमनूज्जेषम् । अग्नय इदं न
मम । अग्नेरहमुर्ज्जितिमनूज्जेषम् । विष्णव इदं न मम । महेन्द्रा-
येदं न मम । महेन्द्रस्याहमुर्ज्जितिमनूज्जेषम् । देवेभ्य आज्य-

१ पौर्णमास्यां केवलं प्रस्तरमेवाऽऽहवनीये प्रहरेत् । अमावास्यायामसोमयाजि-
नोऽप्येवमेव ।

२ पौर्णमास्याम्—विष्णव इदं न मम । ततः—अग्नीषोमाभ्यामिदं न
मम । अग्नीषोभयोरहमुर्ज्जितिमनूज्जेषम् । इन्द्राय वैमुधायेदं न मम ।

पेभ्य इदं न मम । अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम । अग्नेः
स्विष्टकृतोऽहमुज्जितिमनूज्जेषम् । यदा चास्य होता नाम गृही-
याचदा, एमा अग्नन्नाशिषो दोर्हकामा इन्द्रवन्तो वनामहे
धुक्षीमहि प्रजामिषम् । सा मे सत्याऽऽशीर्देवान्गम्याज्जुष्टा-

इन्द्रस्य वैमृधस्याहमुज्जितिमनूज्जेषम् । ततो देवेभ्य आज्यपेभ्य इत्यादि
समानम् । अमावास्यायामसोमयाजिनः, विष्णव इदं न मम, इत्यनन्तरम् ।
इन्द्राग्निभ्यामिदं न मम ।

इन्द्राग्नियोरहमुज्जितिमनूज्जेषम् । ततो देवेभ्य आज्यपेभ्यः ।
इत्यादि समानम् । अमावास्यायामापस्तम्बीययजमानस्य विष्णुयागाभावप्रयुक्तो
दिष्मव इदं न ममेत्यस्याप्यभावः ।

अस्त्यत्र काचित्संशयभूमिका सा चैवम्—उपांशुयाजदेवताया आज्यपानां
देवतानां चोज्जितिमन्त्रेणानुमन्त्रणमस्ति वा न वा । अस्तीत्याह यथालिङ्गमिति
सूत्रकारवचनात् । शाखान्तरीयकल्पकारैः स्पष्टमुक्तत्वाच्च । यथाऽऽह बौधायनः—
अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमिति यथेष्टम् । यथेष्टं नाम यथादेवतं यजनम् । यथादेवत-
मन्यदिति कात्यायनः । तस्मादापस्तम्बसूत्रानुसारिभिरपि उपांशुयाजदेवताया
आज्यपानां देवतानां चोज्जितिमन्त्रेणानुमन्त्रणं कार्यम् । अयमभिप्रायः पूर्वपक्षिणः,
होता यां यां देवतां सूक्तवाकेऽनुब्रूते तां देवतां यजपान उज्जितिमन्त्रेणानुमन्त्र-
येतेत्यर्थः । अत्र ब्रूमः—आपस्तम्बसूत्रे तु यथालिङ्गमित्युक्तत्वादेव तैः सूक्तवाका-
न्तर्गतसर्वदेवतानामनुमन्त्रणं न कार्यमिति सिध्यति । यथालिङ्गमिति यथामान-
मित्यर्थः । तैत्तिरीयके तु उपांशुदेवताज्यपदेवतावर्जमेवाऽऽज्ञानं श्रूयते । तथै-
वानुमन्त्रणं सूत्रकाराभिप्रेतमिति यथालिङ्गशब्देनाऽऽह । यदि सर्वा देवता सूक्तवा-
कीया अनुमन्त्रयितुमिष्टाः स्युस्तर्हि शाखान्तरीयवद्यथेष्टमित्येव ब्रूयात् । लिङ्गं
ज्ञापकम् । यथोज्जितिमन्त्राणां ज्ञापकं तथाऽनुमन्त्रयेत् । ज्ञापकमाज्ञानं तत्तूक्त-
मेव । न हि शाखान्तरीयविधीन् दृष्ट्वा स्वशास्त्रमन्यथयितुं युक्तम् । भाष्यकारस्तु
यथाबौधायनकल्पं बभाषे तैत्तिरीयके । गुणोपसंहारन्यायेनानुक्तदेवतानामप्यनुम-
न्त्रणं काङ्क्षसे चेद्यथालिङ्गमित्यस्यैवार्थकल्पनाप्रयासो वृथा । गुणानुपसंहरामी-
त्येव ब्रूहि आचर च न कश्चिदोष इत्यनुज्ञामात्रं न विधिरिति विभाव्यताम् ।
तस्मादापस्तम्बीयानां तत्सूत्रानुयायिनां चोपांशुदेवताया आज्यपानां देवतानां
चानुमन्त्रणमुज्जितिमन्त्रेण कार्यमेवेति न विधिरिति ज्ञेयम् । उपदेशमते त्वस्तीति
रामाण्डारप्रभृतयः प्रतिपन्नाः ।

ज्जुष्टतरा पण्यात्पण्यतराऽरेडता मनसा देवान् गम्याद्यज्ञो
देवान् गच्छतु यज्ञो म आगच्छतु
इति सूक्तवाकमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होतुराग्नीर्विचनकाले न्यञ्चं हस्तं पर्यावर्तयन् अग्नीद्गमय, इत्याग्नीध्रं
संप्रैष्येत् ।

आग्नीध्रः—रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयतु । हरिभ्यां त्वेन्द्रो
देवतां गमयतु । एतशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयतु, इत्येतैस्त्रि-
भिमन्त्रैस्त्रिरञ्जलिना यथोद्यतः सर्वः प्रस्तरोऽग्निं गमितः स्यात्तथो-
द्धम्य प्रहरेत् ।

यजमानः—रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयतु । हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां
गमयतु । एतशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयतु । इत्याग्नीध्रा प्रहि-
यमाणं प्रस्तरमनुमन्त्रयेत् ।

आग्नीध्रः—अनुप्रहर, इत्यध्वर्युमाह ।

अध्वर्युः—यत्प्रस्तरात्तृणमपात्तं तत् स्वगा तनुभ्यः, इत्याहवनीये प्रहरेत् ।

यजमानः—तनुभ्य इदं न मम । इति त्यागं कृत्वा

दिवः स्वीलोऽवततः पृथिव्या अध्युत्थितः । तेनो सहस्र-
काण्डेन द्विषन्तश्च शोचयामसि । द्विषन्मे बहु शोच त्वोषधे
मो अहश्च शुचम् ।

इति प्रस्तरतृणे प्रहियमाणे जपेत् ।

अध्वर्युः—एतदेतदेतत्, इति त्रिरङ्गुल्या निर्दिश्य तृणम्

आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मपाहि चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मपाहि ।

इत्याग्निमभिमन्त्र्य

ध्रुवाऽसि । इत्यन्तर्वेदि पृथिवीमभिमृशेत् ।

आग्नीध्रः—संवदेस्व, इत्यध्वर्युमाह ।

अध्वर्युः—अगानग्नीत्, इत्याग्नीध्रं पृच्छेत् ।

आग्नीध्रः—अगन्, इत्यध्वर्युमाह ।

अध्वर्युः—श्राश्वय, इत्याग्नीध्रमाह ।

आग्नीध्रः—श्रौश्वट्, इत्यध्वर्युमाह ।

अध्वर्युः—मध्यमं परिधिमन्वात्म्य

स्वगा देव्या होतभ्यः स्वस्तिर्मानषेभ्यः त्रिगोत्रैर्ब्रह्मि ।

इति होतारं संप्रैष्येत् ।

होता—तच्छंयोरारवृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये दैवी स्वास्ति-
रस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजं शं नो
अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ।

इति ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—अनूच्यमानै शंयुवाके

यं परिधिं पर्यर्धत्था अग्रं देव पणिभिर्वीर्यमाणः ।

तं त एतमनु जोषं भरामि नेदेष त्वदपचेतयातै ।

इति मध्यमं परिधिमाहवनीये प्रहृत्य

यज्ञस्य पाथ उप समितम् । इति दक्षिणोत्तरौ परिधी युगपत्प्र-

हृत्य उत्तरार्धस्य परिधेरग्रमङ्गारेषूपगूहेत् ।

यजमानः—वि ते गुञ्जाभि रशना वि रश्मीन्वि योक्त्रा यानि परि
चर्तनानि धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्र णो ब्रूताद्भागधां
देवतोसु ।

इति परिधिषु विमुच्यमानेषु जपित्वा

अग्रय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा विष्णोः शंयोरहं देव-

यज्यर्यो यज्ञेने प्रतिष्ठां गमेयम् ।

यज्ञ नमस्ते यज्ञ नमो नमश्च ते यज्ञ शिवेने मे संतिष्ठस्व

स्योनेने मे संतिष्ठस्व सुभूतेने मे संतिष्ठस्व ब्रह्मवर्चसेने मे

संतिष्ठस्व यज्ञस्यर्धिमनु संतिष्ठस्वोर्षे ते यज्ञ नम उर्षे ते नम

उर्षे ते नमः । इति जपत् ।

अध्वर्युः—यजमानं प्रथत, इति परिधीनमभिमन्त्र्य जुह्वामुपभृतोऽग्रवधाय

संस्त्रावभागाः स्थेषा बृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च देवा इमां

वाचमभि विश्वं गृणन्त आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वं स्वाहा ।

इति संस्त्रावेणाभिजुहुयात् ।

यजमानः—वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः संस्त्रावभागेभ्य इदं न

मम । इति त्यागं कृत्वा ।

इष्टो यज्ञो भृगुभिर्दविणोदा यतिभिराशीर्दा वसुभिराशीर्दान् ।
अथर्वाभिस्तस्य मेष्टस्य वीतस्य द्रविणेहाऽऽममेः । इति सःस्त्रावः
हुतमनुमन्त्रयेत् ।

ऋत्विजः—हविःशेषानत्रैव भक्षयेयुः ।

अध्वर्युः—जुहूपभृत्तानाज्यलेपान्प्रक्षाल्य, सस्रुवे जुहूपभृतावादद्यात् ।

होता—वेदोऽसि वेदो विदेय । इति वेदं गृह्णीयात् ।

आग्नीध्रः—स्पर्धमाज्यस्थालीमुदकमण्डलं चाऽऽदद्यात् ।

अध्वर्युः—अग्नेण गार्हपत्यं दक्षिणेनाऽऽग्नीध्रप्रथमो गच्छेत् ।

होता—उदायुषा स्वायुषोदोषधीनां रसेनोत्पर्जन्यस्य धामभिरुद-
स्थाममृतां अनु ।

इत्युत्थायोत्तरेण गार्हपत्यमाग्नीध्रप्रथमः प्रत्यागच्छेत् ।

आग्नीध्रः—अग्नेण गार्हपत्यं होत्रध्वर्योरग्ने गच्छेत् । आग्नीध्रप्रथमाः प्रत्यग-
च्छेयुरिति सूत्रादाग्नीध्रस्याग्ने गमनं प्राप्तम् ।

अध्वर्युः—अग्नेर्वामपन्नेगृहस्य सदासि सादयामि सुम्नायं सुम्निनी
सुम्ने मां धत्तम् । इति कस्तम्भ्यां जुहूपभृतौ सादयित्वा (कं
शकटं तद्यत्र स्तम्भ्यते स्थाप्यते सा कस्तम्भी ।

धुरि धुर्यौ पातम् । इति युगधुरोः प्राषयेत् । यदि पात्र्या निर्वपे-
त्तर्हि अग्नेर्वामपन्नेत्यादियजुषा धुरि धुर्यावित्यादियजुषा च स्पर्धे
स्रुचौ सादयेत् ।

अध्वर्युः—अपरेण गार्हपत्यं दक्षिणत ऊर्ध्वञ्जुरुपविशेत् ।

होता—अपरेण गार्हपत्यमध्वर्योरुत्तरत उपस्थेनोपविशेत् ।

आग्नीध्रः—अपरेण गार्हपत्यमध्वर्योरुत्तरतो दक्षिणाभिमुखः स्पर्धं गृहीत्वो-
र्ध्वञ्जुरुपविशेदेतेनार्थाद्भोतुस्पर्धेशनमुभयोर्मध्ये सिद्धं भवति ।

अध्वर्युः—सव्यहस्त उपभृतं कृत्वा तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण

• गृहीत्वा जुह्वां गृह्णन् सोमायानुब्रूरेहि, इति होतारं संप्रेष्य पुनः

• स्रुवेण त्रिवारमाज्यं जुह्वां गृहीत्वा चतुर्गृहीतं संपादयेत् ।

होता—आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्णयम् । भवा वाजस्य
संगथोऽम् । इति मन्द्रस्वरेण पुरोत्तवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय । इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—सोमं यज, इति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे सोमं सं ते पयांसि समुयन्तु वाजाः संवृष्या-
न्यभिमातिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवां-
स्युत्तमानि धिष्वा३ वौ३षट् । इति मन्त्रेणोक्त्वा वागोजः सह
ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपांशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वैषडित्युक्ते गार्हपत्यस्याग्नेरुत्तरार्धे जुहुयात् ।

यजमानः—सोमायेदं न मम । इति त्यागं कृत्वा
सोमस्याहं देवयज्यर्या सुरेता रेतो धिधीय । इति हुतमनुम-
न्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण गृहीत्वा जुहां गृह्णन् त्वष्ट्रेऽ-
नुब्रू३हि, इति होतारं संप्रेष्य पुनस्त्रिवारं स्रुवेणाऽऽज्यं जुहां गृहीत्वा
चतुर्गृहीतं संपादयेत् ।

होता—इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुपह्वये । अस्माकमस्तु केवलो-
३म् । इति मन्त्रस्वरेण पुरानुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—त्वष्टारं यज, इति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे त्वष्टारं तन्नस्तुरीपमधपोषयित्तु देव त्वष्टर्वि-
रराणस्यस्व । यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते
देवकामा३ वौ३षट् । इति मन्त्रेणोक्त्वा
वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ । इत्युपांशु वषट्कार-
मनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वैषडित्युक्ते गार्हपत्याग्नेरुत्तरार्धे सोमाहुतेर्दक्षिणत उत्तरतो
वा जुहुयात् ।

यजमानः—त्वष्ट्र इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा त्वष्टुरहं देवयज्यर्या
पशुनाऽ रूपं पुषेयम् । इति हुतमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—आहवनीयतः, गार्हपत्ये परिश्रितेऽपरिश्रिते वा तूष्णीमाज्यस्थाल्या
आज्यं स्रुवेण गृहीत्वा जुहां गृह्णन् देवानां पत्नीभ्योऽनुब्रूरेहि,
इति होतारं संप्रेष्य पुनस्त्रिवारं स्रुवेणाऽऽज्यं जुहां गृहीत्वा चतुर्गृ-
हीतं संपादयेत् ।

होता—देवानां पत्नीरुशतारिवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।
याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः
शर्म यच्छतोऽम् । इति मन्त्रेण पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आश्राश्रवय, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौरेषट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—देवानां पत्नीर्यज, इति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—येऽ यजामहे देवानां पत्नीरुत ग्रा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्ना-
द्यश्विनी राट् । आरोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्यं
ऋतुर्जनीनांऽ वौरेषट् । इति मन्त्रेणोक्त्वा वागोजः सह ओजो
मयि प्राणापानौ, इत्युपांशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते गार्हपत्याग्नेरुत्तरार्धे जुहुयात् ।

यजमानः—देवानां पत्नीभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण गृहीत्वा जुहां गृह्णन् राकाया
अनुब्रूरेहि, इति होतारं संप्रेष्य पुनस्त्रिवारं स्रुवेणाऽऽज्यं जुहां गृह्णन्
चतुर्गृहीतं संपादयेत् ।

होता—राकामहं सुहवां सुष्टुती ह्वे शृणोतु नः सुभगा बोधतु
त्मना । सीव्यत्वपः सूच्याऽच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदा-
यमुक्थयोऽम् । इति पुरोनुवाक्यां मन्त्रेण ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आश्राश्रवय, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौरेषट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

(१) आपस्तम्बानामप्ययमेव क्रमस्तत्सूत्रे तूभयथा दर्शनात् । केचिदभि-
युक्ता अनन्तरमेव (राकादियागानन्तरं) देवपत्नीयागं कुर्वन्ति ।

(२) राकासिनीवालीकुहूदेश्यका यागा आश्वलायनीयानां कामप्रयुक्ताः ।
आपस्तम्बीयानां विकल्पः । अकामेनाप्यनप्रातव्या इति ।

अध्वर्युः—राकां यज, इति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे राकां यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्द-
दासि दाशुषे बसूनि । ताभिर्नो अद्य सुमना उपाऽऽगहि सह-
स्त्रपोषं सुभगे रराणा३ वौ३षट् ।

इति मन्त्रेणोक्त्वा, वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ ।
इत्युपांशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः— होत्रा वौषडित्युक्ते गार्हपत्ये जुहुयात् ।

यजमानः—राकाया इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

राकाया अहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासम् । इत्यनुमन्त्रयेत् ।

पत्नी—राकाया अहं देवयज्यया प्रजावती भूयासम् । इत्यनुम-
न्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं स्रुवेण गृहीत्वा जुहां गृह्णन् सिनी-
वाल्या अनुब्रू३हि, इति होतारं संप्रेष्य पुनस्त्रिवारमाज्यं स्रुवेण
जुहां गृहीत्वा चतुर्गृहीतं संपादयेत् ।

होता—सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा । जुषस्व हव्य-
माहुतं प्रजां देवि दिदिङ्ढि नो३म् । इति मन्त्रेण पुरोनुवाक्यां
ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आ३श्रा३वय, इत्याग्नीध्रं संप्रेष्येत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौ३षट्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—सिनीवालीं यज, इति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहे सिनीवालि या सुबाहुः स्वङ्गुरिः सुषूमा बहु-
सूवरी । तस्यै विशपत्न्यै हविः सिनीवालयै जुहोतना३ वौ३-
षट्, इति मन्त्रेणोक्त्वा वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानौ,
इत्युपांशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते गार्हपत्ये जुहुयात् ।

यजमानः—सिनीवाल्या इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा सिनी-
वाल्या अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासम् । इत्यनुमन्त्रयेत् ।

पत्नी—सिनीवाल्या अहं देवयज्यया पशुमती भूयासम् । इत्यनु-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं सुवेण गृहीत्वा जुहां गृह्णन्कुह्या
अनुब्रूश्हि, इति होतारं संप्रेष्य पुनस्त्रिवारं सुवेणाऽऽज्यं जुहां
गृहीत्वा चतुर्गृहीतं संपादयेत् ।

होता—कुहूमहं सुवृतं विद्वानापसमस्मिन्यज्ञे सुहवां जोहवीमि । सा
नो ददातु श्रवणं पितृणां तस्यै ते देवि हविषा विधेमोश्म् ।
इति मन्त्रेण पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आश्वाश्वाश्वा, इत्याग्नीध्रं संप्रेषेत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौश्वात्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—कुहूं यज, इति होतारं संप्रेषेत् ।

होता—येश् यजामहे कुहूं कुहूर्देवानाममृतस्य पत्नी हव्या नो अस्य
हविषः शृणोतु । सं दाशुषे किरतु भूरि वामं रायस्पोषं
यजमाने दधातूश् वौश्वात् । इति मन्त्रेणोक्त्वा वागोजः सह
ओजो मयि प्राणापानौ, इत्युपांशु वषट्कारमनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते गार्हपत्ये जुहुयात् ।

यजमानः—कुह्या इदं मे मम, इति त्यागं कृत्वा

कुह्या अहं देवयज्यया पुष्टिमान् पशुमान् भूयासम् इत्यनु-
मन्त्रयेत् ।

पत्नी—कुह्या अहं देवयज्यया पुष्टिमती पशुमती भूयासम्, । इत्यनु-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्या आज्यं सुवेणाऽऽदाय जुहां गृह्णन्, अग्नये
गृहपतयेऽनुब्रूश्हि, इति होतारं संप्रेष्य पुनस्त्रिवारं सुवेणाऽऽज्यं
जुहां गृहीत्वा चतुर्गृहीतं संपादयेत् ।

होता—अग्निर्होता गृहपतिः स राजा विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः ।
देवानामुत यो मर्त्यानां यजिष्ठः स प्रयजतामृतावोश्म् ।
इति मन्त्रेण पुरोनुवाक्यां ब्रूयात् ।

अध्वर्युः—आश्वाश्वाश्वा, इत्याग्नीध्रं संप्रेषेत् ।

आग्नीध्रः—अस्तु श्रौश्वात्, इति प्रत्याश्रावयेत् ।

अध्वर्युः—अग्निं गृहपतिं यज, इति होतारं संप्रेष्येत् ।

होता—ये३ यजामहेऽग्निं गृहपतिं हव्यवाळग्निरजरः पिता नो विभु-
विभावा सुदृशीको अस्मे । सुगार्हपत्याः समिषो दिदीह्यस्म-
त्र्यक् संमिमीहि श्रवांसी ३ वौ३षट्, इति मन्त्रेणोक्त्वा
वागौजः सह औजो मयि प्राणापानौ, इत्युपांशु वषट्कारमनु-
मन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—होत्रा वौषडित्युक्ते सोमत्वष्ट्राहुत्यौर्मध्ये जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये गृहपतय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा देवानां पत्नी-
रग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयो ररहं देवयज्यया मिथुनेन प्रभू-
यासम् । इत्यनुमन्त्रयेत् ।

अध्वर्युः—सुत्रेण होतुः प्रदेशिन्या उत्तमे पर्वणी अञ्ज्यात् ।

होता—वाचस्पतिना ते हुतस्येषे प्राणाय प्राश्रामि । इत्युत्तरपर्वलेप-
मुत्तर ओष्ठेऽभ्यात्ममात्माभिमुखं पाणितलं कृत्वा निमृज्य मनसस्प-
तिना ते हुतस्योर्जेऽपानाय प्राश्रामि । इत्यधरपर्वलेपमधर ओष्ठे
निमृज्योदकं स्पृष्ट्वाऽऽज्यं पाणितलेऽवदापयीत् ।

अध्वर्युः—उपस्पृष्टोदकस्य होतुर्हस्ते चतुर आज्यबिन्दूनिडामवधेदा-
ग्नीध्रस्य हस्ते षडाज्यबिन्दूनिडामवधेत् ।

अध्वर्युराग्नीध्रः पत्नी च—उपहूयमानामाज्येडामन्वारभेरन् ।

होता—इळोपहूता सह दिवा बृहताऽऽदित्येनोपास्माँ इळा ह्ययतां सह
दिवा बृहताऽऽदित्येनेळोपहूता सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायु-
नोपास्माँ इळा ह्ययतां सहान्तरिक्षेण वामदेव्येन वायुनेळोप-
हूता सह पृथिव्या रथंतरेणाग्निनोपास्माँ इळा ह्ययतां सह पृ-
थिव्या रथंतरेणाग्निना उपहूता गावः सहाशिर उप मां गावः
सहाशिरा ह्ययन्तामुपहूता धेनुः सह ऋषभोप मां धेनुः
सह ऋषभा ह्ययतामुपहूता गौर्घृतपद्युप मां गौर्घृतपदी ह्यय-
तामुपहूता दिव्याः सप्त होतार उप मां दिव्याः सप्त
होतारो ह्ययन्तामुपहूतः सखा भक्ष उप मां सखा भक्षो
ह्ययतामुपहूतेळा वृष्टिरुप मामिळा वृष्टिर्ह्ययताम् । इत्युपांशु

इलोपहूतेलोपास्माँ इळा ह्वयतामिलोपहूता । मानवी घृतपदी
 मैत्रावरुणी ब्रह्मदेवकृतमुपहूतं दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहूता
 मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्धानुपहूते द्यावा-
 पृथिवी पूर्वजे ऋतावरी देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽयं यजमान
 उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करण इदं मे देवा
 हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः, इति मन्त्रेणाऽऽज्येडामुपह्वयेत ।

यजमानः—इडाऽस्माननुवस्तां घृतेन यस्याः पदे पुनते देवयन्तः ।
 वैश्वानरी शक्ररी वावृधानोप यज्ञमस्थित वैश्वदेवी, इत्याज्येडा-
 मनुमन्त्रयेत ।

होताऽऽग्नीध्रश्च—स्वां स्वां स्वस्वहस्तस्थामाज्येडां तूष्णीं प्राश्याऽऽचामेताम् ।

अध्वर्युः—अस्मिन् काले स्रुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा पत्न्यामन्वारब्धायां सं
 पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूताम् ।
 संजानानौ विजहतामरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेता स्वाहा ।
 इति गार्हपत्ये जुहुयात् ।

यजमानः—दिवि ज्योतिषे, अजराय परमात्मन इदं न मम, इति
 त्यागं कृत्वाऽन्तर्वेदि वेदं निधाय वेदोऽसि वित्तिरसि पाप्मनो
 व्यावृत्तिं विदेय कर्मासि करुणमसि क्रियासंस्सनिरसि
 सनिताऽसि सनेयं घृतवन्तं कुलायिनं रायस्पोषं सहस्रिणं
 वेदो ददातु वाजिनम् । इति वेदमभिमृशेत् ।

१ पत्न्यामन्वारब्धायामपि संपत्नीयहोमो न निवर्ततेऽपि तु पत्न्यामनालम्भु-
 काद्यत्रस्थायां विद्यमानायामपि संपत्नीयहोमो भवत्येव, अनालम्भुकत्वादिना पत्न्या-
 मन्विद्यमानायाम्—आशासाना महीनां पयआज्यावेक्षणादिलोपवदस्य संपत्नीय-
 स्यापि, इति लोपभ्रान्तिः स्यात्तां निवर्तयितुं होमोऽपि भवत्येवेत्याह । अन्वारब्धा-
 यामिति कर्तारं निष्ठायां कथमिदमिति चेत्तत आह—पत्न्यभावेऽपि न निवर्तते
 होमः । अप्रविशन्त्या अपि पत्न्याः फलं विद्यत एवेति पत्न्याश्चानालम्भुकायाः
 कर्तृत्वान्वयाभावेऽप्यपूर्वान्वयाधिकारस्य विद्यमानत्वात् । न च पत्नीसंयाजाङ्गं
 संपत्नीग्रहोमः ।

होताऽध्वर्युर्वा—वेदं पत्न्यै प्रदाय वेदोऽसि विचिरसि विदेय कर्मासि
करणमसि क्रियासंसनिरसि सनिताऽसि सनेयं घृतेयं घृत-
वन्तं कुलायिनं रायस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनं यं
बहव उपजीवन्ति यो जनानामसदृशी । तं विदेय प्रजां
विदेय कामाय त्वा । इति पत्नीं वाचयेत् । यदि पत्नी प्रजा भे
स्यादिति कामयेत तदा वेदस्य जानुसदृशेन प्रदेशेन पत्नी स्वनाभि-
मालभेत । कामनाभावेऽपि वाचनं भवत्येव ।

होता—प्र त्वां मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्येन त्वाऽवध्नात्सविता-
सुशेवः । ऋतस्य योनीं सुकृतस्य लोकैऽरिष्टां त्वा सह-
पत्या दधामि । इति पत्न्या योक्त्रं विमुच्य तद्योक्त्रं द्विगुणं कृत्वा
प्रत्यग्वार्हपत्यात्प्राक्पाशं निधाय योक्त्रस्योपरिष्ठाद्वेदतृणान्युदगग्राणि
निधाय वेदतृणेभ्यः पुरस्तात्तृणैः संश्लिष्टं पूर्णपात्रं निधायामिमृशन्
पूर्णपात्रमिमृशन्तीम्—पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः सुपूर्णमसि सुपूर्णं
मे भूयाः सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूया आक्षि-
तिरसि मा मे क्षेष्टाः । इति वाचयित्वा

प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्ताम् । दक्षिणस्यां दिशि
मासाः पितरो मार्जयन्ताम् । प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो
मार्जयन्ताम् । उदीच्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्ज-
यन्ताम् । ऊर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरः प्रजापतिर्मार्जयतां
मार्जयन्तामिति वा । इति पूर्णपात्रादुदकमुदुक्षन्मुदुक्षन्तीं पत्नीं
वाचयित्वा योक्त्रस्याधस्तात्पत्न्यञ्जलिमुत्तानमात्मनश्च सव्यं पाणिमुत्तानं
निधाय पूर्णपात्रं निनयन् माऽहं प्रजां परासिचं या नः सयावरीः
स्थ न । समुद्रे वो निनयानि स्वं पाथो अपीथ । इति पत्नीं
वाचयेत् ।

अध्वर्युः—दक्षिणाग्नाविधमप्रव्रश्चनान्यभ्याधाय चतुर्गृहीत आज्ये फलीकरण-
नोष्य अग्नेऽदब्धायोऽशीततनो पाहि माऽद्य दिवः पाहि
प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरदम्यन्यै पाहि दुश्चरितादविषं
नः पितुं कृणु सुषदा योनिं स्वाहा । इति दक्षिणाग्नौ जुहु-

यजमानः—अग्नये, अदब्धायवे, अक्षीततनव इदं न मम । इति त्यागं
कृत्वा या सरस्वती विशो भगीना तस्यां मे रास्व तस्यास्ते
भक्तवानो भूयास्म, इति फलीकरणहोमे हुते मुखं विमृश्याप उप-
स्पृशेत् ।

अध्वर्युः—चतुर्गृहीत आज्ये पिष्टलेपानोध्य उल्लूखले मुसले यच्च शूर्पं
आशिश्लेषं दृषदि यत्कपाले । अवप्रुषो विप्रुषः संयजामि
विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम् । यज्ञे या विप्रुषः सन्ति बह्वी-
स्यौ ताः सर्वाः सिष्टाः मुहुता जुहोमि स्वाहा ।

यजमानः—विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम, । इति त्यजेत् ।

अध्वर्युः—जुहां त्रिःकृत्व आज्यं गृहीत्वा या सरस्वती विशो भगीना
तस्यै स्वाहा । इति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् ।

यजमानः—सरस्वत्यै विशो भगीनाया इदं न मम, इति त्यजेत् ।

अध्वर्युः—या सरस्वती वेशभगीना तस्यै स्वाहा । इति दक्षिणाग्नौ
जुहुयात् ।

यजमानः—सरस्वत्यै वेशभगीनाया इदं न मम, इति त्यागं
कुर्यात् ।

अध्वर्युः—इन्द्रोऽपानस्य केहमनसो वेशान् कुरु सुमनसः स जाता-
न्त्स्वाहा । इति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् ।

यजमानः—इन्द्राय सुमनस इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—पत्न्याः सयोक्त्रेऽञ्जलौ तूर्णौ पूर्णपात्रमानयेत् ।

पत्नी—समायुषा सं प्रजया सभग्रे वर्चसा पुनः । सं पत्नी पत्याऽहं
गच्छे समात्मा तनुवा मम । इत्यानीयमाने पूर्णपात्रे जपित्वा
तदुदकं भूमौ निर्नीयाऽऽर्धेण हस्तेन मुखं विमृश्या पुष्टिमती पशु-
मती गृहमेधिनी भूयासम् । इत्युत्तिष्ठेत् ।

अध्वर्युः—यथेतन्नाहवनीयं गच्छेत् ।

होता—वेदतृणानि दक्षिणेन हस्तेनाग्रप्रदेशे गृहीत्वाऽविधुन्वन्—तन्तुं
तन्वन्नजसो भानुमन्निहि ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धियात्

कृतान् । अनुस्वणं वयत जोगुं वामपो मनुर्भव जनया दैव्यं
जनम् । इति गार्हपत्यादारभ्य सव्येन हस्तेन संततं स्तृणन्नाहवनीयं गत्वा
शेषं निधाय प्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थायाऽऽज्यस्थात्याः सुवेणाऽऽ-
ज्यमादाय—अयाश्चाग्नेऽस्य नभिः शस्तीश्च सत्यमित्त्वमया असि ।
अयासा वयसा कृतोऽयासन्हव्यमूहिषे या नो धेहि भेषजं
स्वाहा । इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—अयसेऽग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

होता—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्यं सुवेण गृहीत्वा—अतो देवा अन्तु नो यतो
विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्तधाभिः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—देवेभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

होता—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्यं सुवेण गृहीत्वा—इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि-
दधे पदम् । समूहळमस्य पांसुरे स्वाहा । इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—विष्णव इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

होता—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्यं सुवेण गृहीत्वा भूः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

होता—पूर्ववस्थित्वा सुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा भुवः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—वायव इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

होता—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्यं सुवेणाऽऽदाय स्वः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

होता—पूर्ववस्थित्वा सुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा भूर्भुवः स्वः स्वाहा । इत्याहव-
नीये जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

होता—पूर्वदक्षिणत एव, ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च । यत्ते
न्यूनं तस्मै त उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नमः । इत्युप-
स्थाय तीर्थेनैव निष्क्रमेत् ।

अध्वर्युः—वाज्यस्थाल्या जुहां सुवेण वाऽऽज्यं गृहीत्वाऽऽसीनो दक्षिणं
जान्वाच्य वक्ष्यमाणमन्त्रैः सर्वप्रायश्चित्तान्याहवनीये ब्रह्म प्रतिष्ठा
मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म यज्ञानां हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं
कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहाकृ-
त्तऽऽहुतिरेतु देवान्त्स्वाहा ॥ १ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—ब्रह्मण इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आश्रावितमर्त्याश्रावितं वर्षट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे । अति-
रिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन्
स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान्त्स्वाहा ॥ २ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—यज्ञायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यद्वो देवा अतिपादयानि वाचा चित्प्रयतं देवहेडनम् ।
अरायो अस्मां अभिदुच्छुनायतेऽन्यत्रास्मन्मरुतस्तन्निधेतन
स्वाहा ॥ ३ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—मरुद्भ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—ततं म आपस्तदुं तायते पुनः स्वादिष्ठा धीतिरुचथाय
शस्यते । अयं समुद्र उत विश्वभेषजः स्वाहाकृतस्य समुं
तृणुतर्भुवः स्वाहा ॥ ४ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—ऋभुभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् । देवं देवत्रा
सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं स्वाहा ॥ ५ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दशे विश्वाय

सूर्यं स्वाहा ॥ ६ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आऽप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थु-
षश्च स्वाहा ॥ ७ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृड्य । त्वामवश्युरा-
चके स्वाहा ॥ ८ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वरुणायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो
हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरु शंस मा न आयुः
प्रमोषीः स्वाहा ॥ ९ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वरुणायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽर्वयासि सीष्ठाः ।
यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्प-
त्स्वाहा ॥ १० ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नीवरुणाभ्यामिदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो
व्युष्टौ । अवं यक्ष्व नो वरुणं ररणो वीहि मृडीकं
सुहवो न एधि स्वाहा ॥ ११ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नीवरुणाभ्यामिदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—त्वमग्ने अयाऽस्ययासन्मनसा हितः । अयासन्हव्यमूहि-
वेऽया नो धेहि भेषजं स्वाहा ॥ १२ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्रये, अयस इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।
(अग्रय इदमिति वा)

अध्वर्युः—प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वां जातानि परिता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो र्याणां
स्वाहा ॥ १३ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—इष्टेभ्यः स्वाहा ॥ १४ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—इष्टेभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—वषट्निष्टेभ्यः स्वाहा ॥ १५ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अनिष्टेभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—भेषजं दुरिष्ट्यै स्वाहा ॥ १६ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—दुरिष्ट्या इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—निष्कृत्यै स्वाहा ॥ १७ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—निष्कृत्यां इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—दौराध्यै स्वाहा ॥ १८ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—दौराध्या इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा ॥ १९ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—दैवीभ्यस्तनूभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—ऋध्यै स्वाहा ॥ २० ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—ऋध्या इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—समृद्ध्यै स्वाहा ॥ २१ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—समृद्ध्या इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अयाश्वाग्नेऽस्य न भिशस्तीश्च सत्यमित्त्वमया असि । अयसा
मनसा धृतोऽयसा हव्यमूहिषेऽया नो धेहि भेषजं स्वाहा
॥ २२ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्रय इदं न मम । अयसेऽग्रय इदं न मम, इति वा त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यदस्मिन्यज्ञेऽन्तरगाममन्त्रतः कर्मतो वा । अनयाऽऽहुत्या तच्छमयामि सर्वं तृप्यन्तु देवा आवृषन्तां घृतेन स्वाहा ॥ २३ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—देवेभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आज्ञातमनाज्ञातममतं च मतं च यत् । जातवेदः संधेहि त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ २४ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्रये जातवेदस इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यदकर्म यन्नाकर्म यदत्यरेचि यन्नत्यरेचि । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहा ॥ २५ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्रये स्विष्टकृत इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहा ॥ २६ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्रये स्विष्टकृत इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि । मर्घवञ्छग्धि तव तन्न ऊतये विद्विषो विमृधो जहि स्वाहा ॥ २७ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—इन्द्राय मघवत इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी । वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः स्वाहा ॥ २८ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—इन्द्राय वृत्रघ्न इदं न मम, इन्द्रायाभयंकरायेदं न मम इति वा त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनमाप्यायय हरिवो वर्धमानः ।

यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि भूयिष्ठभाजो अर्धं ते
स्याम स्वाहा ॥ २९ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—इन्द्राय हरिवत इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अमाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथुं । अग्ने तदस्य
कल्पय त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ ३० ॥ इति
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्ने तदस्य
कल्पय त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहा ॥ ३१ ॥ इति
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्तासः ।
अग्निष्टदोता क्रतुविद्विजानन्यजिष्ठो देवां ऋतशो यजानि
स्वाहा ॥ ३२ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यद्विद्वांसो यदविद्वांसो मुग्धाः कुर्वन्त्यृत्विजः । अग्निर्मा
तस्मादेनसः श्रद्धा देवी च मुञ्चतां स्वाहा ॥ ३३ ॥ इति
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये श्रद्धायै देव्या इदं न मम । अग्नये श्रद्धाया इति
वा त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—अयाडग्निर्जातेवेदा अन्तरः पूर्वा अस्मिन्निषद्य । सन्वन्तसनि
सुविमुचा विमुञ्च धेह्यस्मासु द्रविणं जातवेदो यच्च भद्रं
स्वाहा ॥ ३४ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नये जातवेदस इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता
पुरुत्रा । तेभ्यो न इन्द्रः सवितोत विष्णुर्विश्वे देवा मुञ्चन्तु
मरुतः स्वस्त्या स्वाहा ॥ ३५ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वरुणेन्द्रसवितृविष्णुविश्वदेवमरुद्भ्य इदं न मम, । इति
त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्त्रिचरो वृषा । पशूनस्माकं
मा हिंसीरेतदस्तु हुतं तव स्वाहा ॥ ३६ ॥ इति हुत्वाऽप
उपस्पृशेत् ।

यजमानः—भूतानामधिपतये रुद्राय तन्त्रिचराय वृष्णे इदं न मम,
रुद्रायेदं न मम, इति वा त्यागं कृत्वा, अप उपस्पृशेत् ।

अध्वर्युः—उद्दुद्भ्यस्वाग्ने प्रति जागृह्येनमिष्टापूर्ते सःसृजेथामयं च ।
पुनः कृण्वस्त्वा पितरं युवानमन्वाताःसीत्वायि तन्तुमेतः
स्वाहा ॥ ३७ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—उर्दुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं विमध्यमः श्रथायः ।
अथा वयमादित्य व्रते तवान्मगसो अदितये स्याम स्वाहा
॥ ३८ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वरुणायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—भूः स्वाहा ॥ ३९ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—भुवः स्वाहा ॥ ४० ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—वायव इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—सुवः स्वाहा ॥ ४१ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—भूर्भुवः सुवः स्वाहा ॥ ४२ ॥ इति जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

(एता द्विचत्वारिंशद्दशतयो दर्शपूर्णमासयोः सर्वप्रायश्चित्तत्वेन दर्श-
पूर्णमासाध्वर्युसूत्र एव सूत्रकारेण सूत्रिताः । ततः पुनः सिंहावर्षेक-

नन्यायेन प्रायश्चित्तसूत्रे, इष्टेभ्यः स्वाहेत्यष्टवाहुतीर्दर्शपूर्णमासिकैः सर्व-
प्रायश्चित्तैर्विकल्पेभ्यः, इति सूत्र्यां बभूव । तस्माद्द्विचत्वारिंशदाहुत-
योऽथवाऽष्टवाहुतयोऽध्वर्युणा दर्शपूर्णमासयोर्होतव्या इति फलितम् ।
ताश्चाष्टौ, इष्टेभ्यः स्वाहेत्यारभ्य समृद्धवै स्वाहेति पर्यन्तं होतव्या इति
द्विचत्वारिंशदाहुतिष्वेव प्राक्यठितास्तत एवावगन्तव्याः ।)

यजमानः—ऋक्तो यज्ञभ्रेषप्रायश्चित्तं करिष्ये । इति संकल्पयेत् ।

ब्रह्मा—गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य, उपस्थस्योत्तानत्वाविरोधेन दक्षिणं
जान्वाच्यं स्रुवेणाऽऽज्यमाज्यस्थाल्या गृहीत्वा भूः स्वाहा, इति गार्हपत्ये
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्रय इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

यजुष्टो यज्ञभ्रेषप्रायश्चित्तं करिष्ये, इति संकल्पयेत् ।

ब्रह्मा—दक्षिणाग्नेः पश्चादुपविश्य, उपस्थस्योत्तानत्वाविरोधेन दक्षिणं
जान्वाच्याऽऽज्यस्थाल्याः स्रुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा भुवः स्वाहा, इति
दक्षिणाग्नौ जुहुयात् ।

यजमानः—वायव इदं न मम, इति त्यागं कृत्वा

सर्वतो यज्ञभ्रेषप्रायश्चित्तं करिष्ये, इति संकल्पयेत् ।

ब्रह्मा—आहवनीयस्य पश्चादुपविश्योपस्थस्योत्तानत्वाविरोधेन दक्षिणं
जान्वाच्याऽऽज्यस्थाल्याः स्रुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा
भूर्भुवः स्वः स्वाहा, इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

अध्वर्युः—तूष्णीमाज्यस्थाल्याः स्रुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वा

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञयज्ञं प्रतिदेवयद्भ्यः । सूर्याया

ऊधोऽदित्या उपस्थं उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् । इति

ध्रुवामाप्याय्य, अन्तर्वेदिगतं सर्वं बर्हिर्गृहीत्वाऽन्तवेद्यूर्ध्वस्तिष्ठन् बर्हि-

र्ध्रुवाया अधस्तात्कृत्वा देवां गातुविदो गातुं विच्चा गातुमित

(१) आपस्तम्बीययजमानगृहेऽध्वर्युरेव जुहुयात् । न ब्रह्मा जुहुयात् । तदा—
भूर्भुवः स्वः स्वाहा, इति भूर्भुवः स्वः स्वाहा, इति स्थाने पठनीयः ।

ब्रह्मा—तूष्णीं स्वभागं ।

स्थाल्याः सुवेण पत इमं नो देव देवेषु यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा । इति
स्यनभिशस्नुप्रहृत्य वाते धाः स्वाहा, इति ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहुयात् ।

कृतोऽयारः—देवेभ्यो गातुविद्भ्यो ब्रह्मण इदं न मम, इति त्यागं
नीरे कुर्यात् ।

यजमानाध्वर्युः—प्रवसति यजमाने यजमानभागं प्रजापतेर्विभान्नामं लोक-
ब्रह्मा स्तस्मिंस्त्वा दधामि सह यजमानेन । इति ध्रुवयामवधाय
देवां गातुविद इत्यादि पूर्ववज्जुहुयात् ।

यजमानः—वसुर्यज्ञो वसुमान्यज्ञस्तस्य मः यज्ञस्य वसोर्वसुमतो
वस्वागच्छतु यज्ञेश्वरप्रसादो म आगच्छतु । इति समिष्टयजुर्हु-
तमनुमन्व्य, सं यज्ञर्षतिराशिषां, इति स्वभागं प्राश्याऽऽचम्य
दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो
मुखो करत्प्र ण आयुषि तारिषत् । इति सायंदोहं प्राश्याऽऽ-
चम्य, इदं हविः प्रजननं मे अस्तु दर्शवीरं सर्वगणं स्वस्तये ।
आत्मसनिं प्रजासनिं पशुसन्धेभयसनिं लोकसनिं । अग्निः
प्रजां बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रतो अस्मासु धत्त रायस्पोप-
मिषमूर्जमस्मासु दीधरत्स्वाहा । इदं हविः, इति वा प्रात-
र्दोहं प्राश्याऽऽचामेत् ।

अध्वर्युः—अभिस्तृणीहि परि धेहि वेदिं जाभिं मा हिंसीरमुया
शयाना । होतृषदना हरिताः सुवर्णा निष्का इमे यजमानस्य
ब्रध्ने । इति होतृषदनैर्वेदिमभिस्तीर्थं तूष्णीमन्तर्वेदि प्रणीता आसाद्य
को वो योक्षीत्स वो विमुञ्चतु । इति मन्त्रमुक्त्वा प्रणीतासु संत-
तामुदकधारां स्रावेत् ।

यजमानः—सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि
पूर्णं मे भूया अक्षितमसि मा मे क्षेष्टाः । इति प्रणीतासूदकधी-

(१) पौर्णमास्यां सायंदोहप्रातर्दोहप्राशनं नास्ति । अमावास्यायामसोमया-
जिनोऽपि नास्ति सांनय्याभावात् ।

रायामानीयमानायां जपित्वा प्राच्यां दिशि देवा नैकैः सर्व-
 मार्जयन्ताम् । दक्षिणायां दिशि मासाः पितरो मार्जयन्ताम् ।
 प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्ताम् । उदीच्यां दिशि इति
 ओषधयो वनसर्तयो मार्जयन्ताम् । ऊर्ध्वायां दिशि यज्ञः
 संवत्सरो यज्ञर्षिर्पतिमार्जयन्ताम् । इति तत्तन्मन्त्रप्रकाशितायां
 दिशि तेन तेन मन्त्रेणोर्ध्वमपः सिकत्वा समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां
 योनिमर्षिगच्छत । अर्च्छेद्रः प्रजया भूयासं मा परोसेचि
 मर्त्यैः । इत्यन्तर्वेदि प्रणीताशेषं निनीय यदप्सु ते सरस्वति
 गोष्वश्वेषु यन्मर्धु १ तेन मे वाजिनीवति मुखमङ्घ्रि सरस्वति ।
 या सरस्वती वैशम्भल्या तस्यां मे रास्व तस्यास्ते भक्षीय
 तस्यास्ते भूयिष्ठभाजो भूयास्म । इति मुखं विमृशेत् । एष वै
 दर्शपूर्णमासयोरवभृथः ।

अध्वर्युः—यं देवा मनुष्येषूपवेषमधारयन् । ये अस्मदपचेतसस्तान-
 स्मभ्यामिहाकुरु । उपवेषोपविद्धि नः प्रजां पुष्टिमथो धनम् ।
 द्विपदो नश्चतुष्पदो ध्रुवाननपगान्कुरु । इत्युपवेषमुत्करे पुरस्ता-
 त्प्रत्यञ्चमुपगूहेत् । (उपवेषगूहनं त्वेवम्—अनेन मन्त्रेणोपवेषमुत्करे
 पूर्वभागे प्रत्यग्रं गूढं कुर्यात् । अग्रमुत्करे प्रवेश्य मूलं बहिर्नाव-
 शेषयेत् । किंतु स्थविशान्मूलादारभ्य कृत्स्नं प्रवेशयेदित्यर्थः)

यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि
 व्रत इन्द्रवायु विमुञ्चताम् । इति गणरूपेण प्रथितानां कपालानां
 समूहनं कृत्वा संख्यायोद्वासयेत् ।

यजमानः—यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि
 व्रत इन्द्रवायु विमुञ्चताम् । इत्यध्वर्युणा सह जपेत् ।

(१) पौर्णमास्यां प्रतिकपालयोगं मन्त्रमावर्त्य संख्यायोद्वासयेत्कपालानि,
 अमात्रास्यायामसोमश्राजिन ऐन्द्राग्रस्याप्येवमेव मन्त्रावृत्तिर्यजमानोऽप्येवमेव मन्त्र-

ब्रह्मा—तूष्णीं स्वभागं प्राश्याऽऽचम्य प्रत्यगुदगाहवनीयादवस्थाय, आञ्च-
स्थाल्याः स्रुवेणाऽऽज्यमादायाऽऽग्नीध्रेणान्दारब्धः सन्, अयाश्चाग्नेऽ-
स्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्त्वमया असि । अयासा वयसा
कृतोऽयासन्हव्यमूहिषेऽया नो धेहि भेषजं स्वाहा । इत्याहव-
नीये जुहुयात् ।

यजमानः—अयसेऽग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेण गृहीत्वा, अतो देवा अं वन्तु नो यतो
विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्तधामभिः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—देवेभ्य इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेण गृहीत्वा, इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा
निदधे पदम् । समूहळमस्य पांसुरे स्वाहा । इत्याहवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—विष्णव इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेण गृहीत्वा भूः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—अग्नय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेण गृहीत्वा भुवः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—वायव इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

ब्रह्मा—पूर्ववस्थित्वाऽऽज्यं स्रुवेण गृहीत्वा स्वः स्वाहा । इत्याहवनीये
जुहुयात् ।

यजमानः—सूर्यायेदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

(१) आपस्तम्बब्रह्मा—दिवो भागोऽसि, इति स्वभागं प्राश्याऽऽ-
चम्य, अयाङ्गिर्जातवेदा अन्तरः पूर्वा अस्मन्निषद्य । सन्द-
त्सनिः सुविमुचा विमुञ्च धेह्यस्मासु द्रविणं जातवेदो यच्च
भद्रम् । प्र णो यक्ष्यभिवस्यो अस्मान्तसं नः सृज सुमत्या
नाजवत्या । इत्याहवनीयमुपस्थाय यथेतं प्रत्येयात् ।

ब्रह्मा—पूर्वस्थित्वाऽऽज्यं सुवेण गृहीत्वा भूर्भुवः स्वः स्वाहा । इत्या-
हवनीये जुहुयात् ।

यजमानः—प्रजापतय इदं न मम, इति त्यागं कुर्यात् ।

ब्रह्माऽऽग्नीध्रश्च—ॐ च मे स्वरश्च मे यज्ञोप च ते नमश्च । यत्ते

न्यूनं तस्मै त उप यत्तेऽतिरिक्तं तस्मै ते नमः । इत्युपस्थाय
यथेतं निष्क्रामेयाताम् ।

यजमानः—विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा पृथिवी-

मनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः ॥ १ ॥ विष्णोः क्रमोऽ-

स्यभिशास्तिहा त्रैष्टुभेन छन्दसाऽन्तरिक्षमनु विक्रमे निर्भक्तः स

यं द्विष्मः ॥ २ ॥ विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जाग-

तेन छन्दसा दिवमनुविक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः ॥ ३ ॥

इति दक्षिणे वेद्यन्ते सव्यं पादं पुरस्तान्नातिहरन्दक्षिणेन पदा, उत्तरो-
त्तरं क्रममधिकान्तरालं प्राचस्त्रीन्विष्णुक्रमन् (पादविक्षेपान्)

प्रक्रम्य तत्रैव स्थित्वा (तूष्णीं चतुर्थं पादं क्रान्त्वाऽवस्थाय वा)

विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ताऽऽनुष्टुभेन छन्दसा दिशोऽनु

विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः ॥ ४ ॥ इति जपित्वा तत्रैव

स्थित्वा, अग्निं देवेन पृथना जयामि गायत्रेण छन्दसा

त्रिवृता स्तोभेन रथंतरेण साम्ना वषट्कारेण वज्रेण पूर्वजा-

न्भ्रातृव्यानर्धरान्पादयाम्यवनान्बाधे प्रत्येनान्नुदेऽस्मिन्क्षयेऽ-

स्मिन्भूमिलोके योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो विष्णोः क्रमे-

णात्येनान्क्रामामि ॥ १ ॥ इन्द्रेण देवेन पृथना जयामि त्रैष्टु-

भेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोभेन बृहता साम्ना वषट्कारेण

वज्रेण सहजान्भ्रातृव्यानर्धरान्पादयाम्यवनान्बाधे प्रत्येनान्नु-

देऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्भूमिलोके योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो

विष्णोः क्रमेणात्येनान्क्रामामि ॥ २ ॥ विश्वेभिर्देवेभिः पृथना

जयामि जागतेन छन्दसा सप्तदशेन स्तोभेन वामदेव्येन साम्ना

वपट्कारेण वज्रणापरजान्भ्रातृव्यान्धरान्पादयाम्यर्धनान्बाधे
 मर्त्येनान्नुदेऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्भूमिलोके योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं
 द्विष्मो विष्मोः क्रमेणात्येनान् क्रामामि ॥ ३ ॥ इति विष्टव-
 तिक्रमाञ्जपित्वा तत्रैव स्थित्वा ये देवा यज्ञहर्नः पृथिव्याम-
 ध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये
 देवा यज्ञमुषः पृथिव्यामध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु
 गच्छेम सुकृतो वयम् । आऽर्गम मित्रावरुणा वरेण्या
 रात्रीणां भागो युवयोर्यो अस्ति । नार्कं गृह्णानाः सुकृतस्य
 लोके तृतीये पृष्ठे अधिरोचने दिवः । ये देवा यज्ञहनोऽन्त-
 रिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् ।
 ये देवा यज्ञमुषोऽन्तरिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु
 गच्छेम सुकृतो वयम् । यास्ते रात्रीः सवितर्देवयानोऽन्तरा-
 धार्वोपृथिवी वियन्ति । ग्रहैश्च सर्वैः प्रजया न्वग्रे सुवो रुहा-
 णास्तरता रजार्सि ॥ ये देवा यज्ञहनो दिव्यध्यासते ।
 सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये देवा यज्ञ-
 मुषो दिव्यध्यासते । सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो
 वयम् । येनेन्द्राय समर्भरः पयार्स्युत्तमेन हविषा जात-
 वेदः । तेनाग्ने त्वमुत वर्धयेमर् सजातानां श्रेष्ठ्य अधि-
 क्षीनम् । इत्यतिमोक्षाञ्जपित्वा दक्षिणाऽतिक्रम्य, अर्गन्म सुवः सुवर-
 गन्म संदृशस्ते मा च्छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते माऽऽवृक्षि सुभू-
 रसिश्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मे धेहि वर्चोधा
 असि वर्चो मर्ये धेहीदमहं पाप्मानं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽ-
 स्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै पृथिव्या अस्मादन्नाद्यानिर्भ-
 जामि निर्भक्तः स यं द्विष्मः सं ज्योतिषा भूवम् । उग्रन्नद्य
 निग्नाहः गगनान्गो अनीनशः । दिवैनान्विद्यता जहि

निम्नोचन्नर्धरान्कृधि । उच्चन्नत्र वि नो भज पिता पुत्रेभ्यो
 यथा । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य नो देहि सूर्य । उच्चन्नत्र
 मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् । हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च
 नाशय । शुक्रेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दधमसि । अर्थो
 हारिद्रवेषु मे हरिमाणं निर्दधमसि । उद्गाद्यमादित्यो
 विश्वेन सहसा सह । द्विषन्तं मम रन्धयन्मो अहं द्विषतो
 र्वम् । यो जः शपादशपतो यश्च नः शपतः
 शपात् । उषाश्च तस्मै निम्नुक्च सर्वं पापं
 समूहताम् । इत्यादित्यमुपस्थाय, ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते, इत्यात्मानं
 प्रदक्षिणमाकर्त्तुं पुण्या भवन्तु या लक्ष्मीः पराभवन्तु याः
 पापीः, इत्युक्त्वा समहं प्रजया सं मया प्रजा समहं रायस्पो-
 षेण सं मया रायस्पोषः । इति प्रसव्यमात्मानमावर्त्तुं, आह-
 वनीयमग्नेण गत्वाऽऽहवनीयस्य प्रत्यगुदगुविश्य, समिद्धो अग्ने मे
 दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासम् । इत्यहवनीयं समिन्धनैः
 प्रज्वाल्योत्थाय वर्धमान्यज्ञो वसीयान् भूयासम् । यो नः
 सपत्नो योरणो मतोऽभिदासति देवाः । इधमस्यैव प्रक्षार्यतो
 मा तस्योच्छेषि किंचन । इत्याहवनीयमुपस्थाय गार्हपत्यस्य पश्चा-
 द्गुपविश्य तूष्णीं गार्हपत्यं समिन्धनैः प्रज्वाल्योत्थाय, अग्न आयूर्ऽपि
 पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बधस्व दुच्छुनाम् । अग्ने
 पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधत्पोषं रायं मयि ।
 अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासं सुगृहप-
 तिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतं हिमाः । इति गार्हपत्यमुप-
 स्थाय तत्रैव स्थित्वा तामाशिषमाशासे रामचन्द्रशर्मणे ज्योति-

ष्मतीम् । इति पुत्रैवानुक्त्वा पुत्राणां द्वित्वे बहुत्वे तु प्रतिपुत्रनाम राम-
चन्द्रस्थान ऊहयित्वा ज्योतिष्मतीमित्यन्तं यजुरावर्यं ज्योतिषे-
तन्तवे त्वा रामचन्द्रशर्मन्ननु मा तन्वच्छिन्नो दैव्यस्तन्तुर्मा मनु-
ष्यश्छेदि दिव्याद्दाम्नो मा च्छित्सि मा मानुषात् । इति प्रियपुत्र-
नाम गृहीत्वा प्रियपुत्राणां द्वित्वे बहुत्वे तु प्रतिप्रियपुत्रनाम रामचन्द्र-
स्थाने, आमन्त्रणविभक्त्योहयित्वा मानुषादित्यन्तं यजुरावर्यं
(प्रियपुत्राभावे च यजुर्लोपः कार्यः) दक्षिणाग्नेः पश्चादुपविश्य
तूष्णीं दक्षिणाग्निं समिन्धनैः प्रज्वालयेत्थाय, अग्ने वह्ने स्वदितं
नस्तनये पितुं पच । शं तोकाय तनुवै स्योनः । इति दक्षिणा-
ग्निमुपस्थाय ज्योतिषे तन्तवे त्वं रामचन्द्रशर्मन्ननु मा, तन्व-
च्छिन्नो दैव्यस्तन्तुर्मा मनुष्यश्छेदि दिव्याद्दाम्नो मा च्छित्सि
मा मानुषात् । इति प्रियपुत्रेत्यादि प्राग्निर्णयेनाऽऽवर्यं
ज्योतिषे तन्तवे त्वा, इत्यन्तर्बन्धुपविश्य ज्योतिरसि तन्तवे,
इति जपित्वा, पुत्राभाववता यजमानेनायं जपो न कर्तव्यः । पुत्राणां
द्वित्वे बहुत्वे च प्रतिपुत्रं जपावृत्तिः कार्या, वेदशेषमुपस्थ आघाया-
स्तर्ष्यासीनः—ये देवा यज्ञहर्नः पृथिव्यामध्यासते । अग्निर्मा
तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये देवा यज्ञमुषः पृथि-
व्यामध्यासते । अग्निर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् ।
आऽग्नेम मित्रावरुणा वरेण्या रात्रीणां भागो युवयोर्यो
अस्ति । नाकं गृह्णाताः सुकृतस्य लोके तृतीयं पृष्ठे अर्षिरो-
चने दिवः । ये देवा यज्ञहनोऽन्तरिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा
तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये देवा यज्ञमुषोऽ-
न्तरिक्षेऽध्यासते । वायुर्मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो
वयम् । यास्ते रात्रीः सन्नितर्देवयानीरन्तरा द्यार्वोपृथिवी

(१) अजातपुत्रो मृतपुत्रस्तथाऽप्रियपुत्रः—तामाशिषमाशासै तन्तवे ज्योति-
ष्मतीमिति मन्त्रं ब्रूयात् । न द्वितीयम् । तस्यासंभवात् । तथा ज्योतिषे तन्तवे
त्वाऽसावनु, ज्योतिरसि तन्तवे, इति मन्त्रद्वयलोरः । यस्य तु बहुपुत्रमध्ये कश्चि-
न्मृतः, सन्त्यन्येऽन्यो वा स तु मन्त्रद्वयं ब्रूयात् । केचित्पुत्रवतः मन्त्रद्वयमपिच्छन्ति ।
बहुपुत्रत्वे तु स्वस्थानविवृद्ध्या नाम्नां ग्रहणं नत्वभ्यावृत्त्या तद्यथा तामाशिषमा-
शासे रुद्राय सूर्याय विष्णवे ज्योतिष्मतीमिति ।

वियन्ति । गृह्यैः सर्वैः प्रजया न्वग्रे सुवो र्होणास्तरता रजा-
 शिसि । ये देवा यज्ञहो दिव्यध्यासते । सूर्यो मा तेभ्यो
 रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । ये देवा यज्ञमुषो दिव्यधासते ।
 सूर्यो मा तेभ्यो रक्षतु गच्छेम सुकृतो वयम् । येनेन्द्राय
 समर्भरः पयास्युत्तमेन हविषा जातवेदः । तेनाग्ने त्वमुत्त
 वैर्धयेम ५ सजाताना ५ श्रैष्ठ्य आधेहयेनम् । इत्यतिमोक्ष जपित्वा
 दक्षिणाऽतिक्रम्य कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चतु इति यज्ञं
 विमुच्य, अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि ।
 वायो व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि । आदित्य
 व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि । व्रतानी व्रतपते
 व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि । इति व्रतं विस्मृत्य यज्ञो
 बभूव स आ बभूव स प्रजज्ञे स वावृधे । स देवानामधिपति-
 बभूव सो अस्मा ५ अधिपतीन्करोतु वय ५ स्याम पतयो रयी-
 णाम् । इति यज्ञस्य पुनरालम्भं जपित्वा श्राद्धुक्तस्य गोमा ५
 अग्नेऽविमा ५ अश्वी यज्ञो नृवत्सस्वा सदमिदं प्रमृष्यः ।
 इडावा ५ एषो असुर प्रजावान्दीर्घो राधिः पृथुबुध्नः सभावांन् ।
 इति गोमतां जपित्वा यज्ञं च म उप च म आयुश्च मे बलं
 च मे यज्ञं शिवो मे संतिष्ठस्व यज्ञं शिवो मे संतिष्ठस्व यज्ञ-
 रिष्ठो मे संतिष्ठस्व । इति जपित्वा गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य
 वृष्टिरसि वृथं मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपांगाम् । इत्यप उपस्पृश्य
 ब्राह्मणास्तर्पयित्वा । इति पारिकर्मिणः संप्रेष्येत् । अनेन
 दर्शयागेन भगवानग्निरूपः परमेश्वरः प्रीयताम् । इत्युक्त्वा विहाराद्-
 हिरागत्य द्विराचामेत् ।

यजमानः—देशान्तरे वसन्नौपवसध्येऽहनि यजनीये चाहनि विहारदेशम-
 भिमुरवो यजमानाध्वर्यवकाण्डोक्तान्सर्वानपि याजमानमन्त्रांश्च जपेत् ।
 इति दर्शपूर्णमासयोस्तृतीयः प्रश्नः ।